

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних
галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота
Інституційне становлення та організаційні засади формування
Збройних сил України (1990–1997 рр.)
Спеціальність 032 (Історія та археологія)

Здобувача першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
Олексія КЛИМЕНКА

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
Оксана ЯТИЩУК, кандидат історичних
наук,
доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей
історичних наук

Тернопіль – 2026

Анотація

Інституційне становлення та організаційні засади формування Збройних сил України (1990–1997 рр.)

У бакалаврській роботі досліджено процес інституційного становлення та організаційного формування Збройних сил України у 1990–1997 рр. Проаналізовано нормативно-правові засади створення національної армії, включаючи ключові законодавчі акти та військову доктрину. Розглянуто особливості трансформації військових структур, що були успадковані від СРСР, та їх адаптацію до умов незалежної держави. Окрему увагу приділено кадровим, організаційним і матеріально-технічним проблемам першого етапу розбудови ЗСУ. Висвітлено вплив зовнішньополітичних чинників, зокрема процесів ядерного роззброєння та українсько-російських відносин, на формування оборонної політики України. Узагальнено результати становлення Збройних сил як інституції національної безпеки держави.

Ключові слова: Збройні сили України, військове будівництво, інституційне становлення, оборонна політика, військова доктрина, ядерне роззброєння, українсько-російські відносини, національна безпека, 1990-ті роки.

Abstract

Institutional Development and Organizational Foundations of the Formation of the Armed Forces of Ukraine (1990–1997)

This bachelor's thesis examines the process of institutional development and organizational formation of the Armed Forces of Ukraine in 1990–1997. It analyzes the legal and regulatory framework for the establishment of the national army, including key legislative acts and the military doctrine. The study explores the transformation of military structures inherited from the USSR and their adaptation to the conditions of an independent state. Particular attention is paid to personnel, organizational, and logistical challenges during the initial stage of building the Armed Forces of Ukraine. The research highlights the impact of foreign policy factors, in particular nuclear disarmament processes and Ukrainian–Russian relations, on the formation of Ukraine's defense policy. The results of the Armed Forces' development as an institution of national security are summarized.

Keywords: Armed Forces of Ukraine, military development, institutional formation, defense policy, military doctrine, nuclear disarmament, Ukrainian–Russian relations, national security, 1990s.

Зміст

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ....	7
РОЗДІЛ ІІ. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	18
РОЗДІЛ ІІІ. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	38
РОЗДІЛ ІV. ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ (1993–1997 рр.).....	65
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. За кілька десятиліть свого існування Збройні сили України пройшли складний, багатовимірний і нерівномірний шлях розвитку, детермінований як внутрішніми соціально-економічними трансформаціями держави, так і впливом зовнішньополітичних чинників. Водночас із початком збройної агресії Російської Федерації проти України українське військо продемонструвало стрімку інституційну та бойову трансформацію, ставши поряд з іншими складовими сектору безпеки й оборони ключовим чинником збереження державного суверенітету та забезпечення демократичного вектора розвитку країни.

Після завершення «холодної війни» в політичному та військово-стратегічному дискурсі провідних держав поступово утвердилася концепція розширеного розуміння безпекових загроз. У цьому контексті національний суверенітет почав розглядатися як такий, що зазнає впливу не лише класичних міждержавних воєнних конфліктів, а й комплексних асиметричних викликів, зокрема тероризму, внутрішньополітичних криз, організованої злочинності, кіберзагроз та корупційних практик. Це зумовило започаткування або активізацію масштабних оборонних реформ у більшості держав світу, включно з трансформацією їх збройних сил відповідно до нових безпекових реалій.

У цьому контексті воєнна політика України концептуально орієнтована на забезпечення обороноздатності держави відповідно до національних інтересів та стратегічного курсу на інтеграцію до європейських і євроатлантичних безпекових структур. Реалізація цього курсу передбачає не лише адаптацію нормативно-правової та організаційної бази сектору безпеки й оборони, а й активну участь України у формуванні спільної політики безпеки та оборони в європейському просторі.

Актуальність дослідження посилюється сучасною військово-політичною ситуацією, що характеризується високим рівнем нестабільності та непередбачуваності, особливо після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року. За таких умов роль Збройних сил

України в забезпеченні державного суверенітету, територіальної цілісності та перспектив післявоєнного відновлення істотно зросла. Динаміка воєнно-політичних і воєнно-стратегічних процесів обумовила об'єктивну необхідність подальшого посилення, модернізації та інституційного вдосконалення українського війська як одного з ключових інструментів державної безпеки.

Особливо складним етапом в історії Збройних сил України стали 1990-ті роки, що припали на період становлення незалежної держави. У цей час новостворені Збройні сили проходили процес організаційного формування, структурної перебудови та інституційного оформлення, що супроводжувався значними фінансовими, кадровими та управлінськими труднощами.

Необхідність запропонованого дослідження додатково зумовлюється недостатнім рівнем комплексного наукового опрацювання процесів трансформації українського війська наприкінці ХХ століття. Зокрема, у вітчизняній історіографії бракує узагальнювальних аналітичних праць, які б системно висвітлювали механізми становлення, організаційного розвитку та функціонування Збройних сил України в перші роки незалежності, а також окреслювали ключові проблеми та виклики цього процесу.

Мета роботи полягає у відтворенні на основі комплексного аналізу історичних і військово-теоретичних праць та документальних джерел процесу становлення й динаміки поетапної трансформації організаційно-штатної структури Збройних сил України як ключової інституції української держави, а також еволюції системи їх бойової підготовки, матеріально-технічного забезпечення та комплектування особового складу.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні завдання:

- проаналізувати генезу ідейних засад та передумови створення Збройних сил України;
- охарактеризувати основні етапи військового будівництва в Україні у 1990–1997 рр.;

- визначити ключові здобутки та проблемні аспекти становлення українського війська на початковому етапі державної незалежності.

Об’єктом дослідження є процес формування та розбудови Збройних сил України як інституції національної безпеки.

Предметом дослідження виступає аналіз історичних процесів, подій та управлінсько-організаційних рішень, що зумовили виникнення української армії та її подальшу інституційну трансформацію в означений період.

Хронологічні межі дослідження визначаються предметом наукового пошуку і охоплюють період 1990–1997 рр. Водночас для повнішого розкриття передумов становлення Збройних сил України здійснено часткове виходження за нижню хронологічну межу. Нижня межа (1990 р.) пов’язана зі створенням у Харкові Українського військового комітету — однієї з перших організацій, що декларувала мету відродження національних збройних сил. Верхня межа (1997 р.) зумовлена завершенням основних організаційних процесів формування національного війська та врегулювання питання розподілу Чорноморського флоту.

Географічні межі дослідження охоплюють територію незалежної України в міжнародно визнаних кордонах на момент її виходу зі складу СРСР.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи об’єктивності та історизму, а також засади світоглядного плюралізму й професійної наукової відповідальності. У процесі дослідження застосовано системний та проблемно-хронологічний підходи, методи аналізу і синтезу, порівняльно-історичний метод, а також прийоми систематизації й узагальнення, що уможливили комплексне осмислення досліджуваних процесів.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історії становлення та розвитку Збройних сил України присвячено значний масив наукових і науково-публіцистичних видань, що утворюють широкий комплекс праць вітчизняних дослідників, військових аналітиків і фахівців у сфері безпекових студій. Формування історіографії зазначеної проблематики детерміноване як специфікою державотворчих процесів в Україні, так і загальними тенденціями еволюції військової науки та тематичною спрямованістю дослідницьких студій. З огляду на це, доцільним є виокремлення трьох основних етапів розвитку історіографії проблеми та, відповідно, трьох груп наукових робіт: 1) праці 1990–1997 рр., створені безпосередніми сучасниками описуваних процесів формування ЗСУ; 2) дослідження 1998–2013 рр., що відображають вплив трансформацій зовнішньополітичного курсу та внутрішньополітичних пріоритетів України на розвиток Збройних сил і тематичні акценти історичних публікацій; 3) праці, опубліковані після 2014 р., який позначився початком збройної агресії Російської Федерації проти України.

Інтенсифікації досліджень військової проблематики значною мірою сприяло становлення системи військової освіти та науково-дослідних інституцій в Україні. Починаючи з 1994 р., якісно новий імпульс у вивченні питань військової історії забезпечили діяльність Національної академії оборони України та Національного університету «Львівська політехніка». Важливу роль у розвитку відповідного наукового напрямку відігравав також Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних сил України, який акумулював значний дослідницький потенціал у сфері військово-історичних студій. Окремо слід відзначити суттєве зростання обсягу наукових знань про українське військо, що зумовлене активізацією підготовки дисертаційних досліджень з військової історії [44, с. 34].

Першу, найменш чисельну за обсягом, групу становлять праці, створені впродовж 1990–1997 рр. У контексті розпаду СРСР відбувалося поступове

окреслення основних напрямів формування національних збройних сил, а наукове осмислення цих процесів перебувало на початковому етапі становлення. Розширення емпіричної бази та концептуальних уявлень про українське військо здійснювалося також у межах наукових і науково-практичних заходів. Зокрема, вже на першій науково-практичній конференції, що відбулася у Києві 2–3 лютого 1991 р. в приміщенні Спілки письменників, сформульовано один із базових підходів до військового будівництва, а саме — орієнтацію на еволюційний перехід від радянських збройних сил до національної армії мирним, парламентським шляхом [97, с. 8–15].

Першою ґрунтовною спробою наукового узагальнення процесів становлення та розвитку Збройних сил України в національній історіографії стала праця Б. Якимовича — наукового співробітника Львівського відділення Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, присвячена аналізу формування української армії та флоту в умовах незалежності й проблемам їх подальшої трансформації. Дослідження опубліковане як окреме видання [99], а також увійшло до структури узагальнювальної праці [52].

У науково-популярних публікаціях цього періоду обґрунтовувалася необхідність створення власних Збройних сил, окреслювалися можливі моделі їх формування та розвитку. Значна увага приділялася аналізу нормативно-правових актів, що регулювали процес перепідпорядкування радянських військових формувань новоствореним органам української державної влади, а також формуванню системи військового управління, структури видів Збройних сил. Окремий дослідницький акцент зроблено на проблематиці ядерного роззброєння України та скорочення звичайних озброєнь у контексті виконання міжнародних зобов'язань [66].

На початковому етапі становлення Збройних сил України Сухопутні війська перебували в умовах поетапної інституційної трансформації та організаційного підпорядкування: спочатку — безпосередньо Міністерству оборони України, а з 1994 р. — Генеральному штабу Збройних сил України. Водночас процес формування їх організаційно-штатної структури об'єднань,

з'єднань і військових частин суттєво ускладнювався відсутністю повноцінно сформованого функціонального командування, що зумовило затяжний характер відповідних реформ і стало предметом фахових дискусій у військово-управлінському середовищі [84, с. 12].

Значно ширшим за обсягом та тематичним охопленням є корпус досліджень, який умовно відноситься до другої історіографічної групи. Уже у 2001 р. колективом авторів підготовлено узагальнювальний нарис, присвячений військовому будівництву на теренах України у XX ст., у якому коротко розглянуто й початковий етап формування національних збройних сил [35, с. 277].

Із поступовим розширенням кола дослідників та накопиченням емпіричної бази історичних знань з'являються перші монографічні узагальнення. Так, у 2001 р. опубліковано дослідження, в якому розглянуто процес становлення національного війська в контексті українського державотворення та його інституційного оформлення [62, с. 108–129]. У тому ж році вийшла монографія, автори якої, спираючись на аналіз десятирічного досвіду державного будівництва, дійшли висновку про наявність у України достатніх передумов для формування боєздатних Збройних сил, спроможних забезпечити захист національних інтересів і протидіяти потенційним воєнним загрозам [92].

Окремі аспекти початкового етапу розбудови Збройних сил України висвітлено у працях А. Папікяна [72, с. 121–129]. Історіографічний аналіз досліджень, присвячених проблематиці становлення українського війська у 1991–2011 рр., здійснено у роботі О. Покотила [76]. Вагомий внесок у вивчення нормативно-правового забезпечення військового будівництва зробила О. Гапеева, яка розкрила механізми підготовки перших законодавчих актів у військовій сфері та відзначила використання зарубіжного досвіду, зокрема Великобританії, Німеччини та інших держав, у процесі їх розроблення [42, с. 74–78].

У межах досліджень цього періоду важливе місце посідає проблематика ядерного роззброєння України. Зокрема, Г. Перепелиця обґрунтовує тезу про те, що закріплення без'ядерного статусу України стало однією з ключових передумов міжнародного визнання її незалежності та формування правових засад для розбудови національних Збройних сил [72].

У цілому в історіографії зазначеного періоду підкреслюється, що у новопроголошеній українській державі сформовано базові елементи нормативно-правової системи у сфері оборони, що створило підґрунтя для визнання міжнародними акторами, зокрема на рівні Співдружності Незалежних Держав (Мінська зустріч 30 грудня 1991 р.), можливості України розпочати формування власних Збройних сил. Окремо здійснювалася наукова оцінка радянської військової спадщини, що перейшла у розпорядження України. Питання становлення Головного штабу Збройних сил України та його трансформації у Генеральний штаб у лютому 1994 р. ґрунтовно висвітлено у праці С. Кириченка [54].

Низка наукових праць засвідчує, що військово-політичне керівництво Російської Федерації здійснювало системний деструктивний вплив на процес формування Збройних сил України, використовуючи як політичні, так і військово-стратегічні важелі. Зокрема, Г. Касьянов акцентує увагу на публічних заявах представників оточення президента РФ щодо потенційного перегляду державних кордонів із колишніми радянськими республіками, що створювало додатковий зовнішньополітичний тиск на Україну в період становлення її збройних сил [54, с. 106]. У свою чергу, М. Сухошин зазначає, що керівництво Російської Федерації послідовно намагалось зберегти вплив на військові структури, які формувалися у пострадянських державах, включно з Україною, з метою збереження елементів колишнього військово-політичного простору [88, с. 151].

Окремий блок історіографії становлять праці, присвячені формуванню системи кадрового забезпечення Збройних сил України. Зокрема, у військово-історичному нарисі, підготовленому групою фахівців, висвітлено процес

становлення кадрових органів у структурі Міністерства оборони України [36]. У даному дослідженні вперше комплексно проаналізовано діяльність атестаційної комісії Міністерства оборони України, яка відігравала ключову роль у доборі та професійній оцінці кадрів для комплектування вищих органів військового управління.

Важливе місце в історіографії займають дослідження, присвячені становленню системи виховної та соціально-психологічної роботи у Збройних силах України. Так, А. Кобзар здійснив комплексний аналіз процесу інституціалізації відповідних структур у досліджуваний період. Автор позитивно оцінює діяльність новоствореної соціально-психологічної служби, підкреслюючи її відхід від ідеологічно заангажованих практик радянського зразка. Водночас дослідник наголошує на низці проблемних аспектів, зокрема недостатньому рівні фінансування гуманітарної складової та певній інституційній поспішності реформування органів виховної роботи [56].

У межах історіографії військового будівництва 1998–2013 рр. окремо слід виокремити дослідження, присвячені формуванню видів Збройних сил України. Одними з перших до цієї проблематики звернулися А. Папікян [70]. Водночас В. Бринцев, О. Смірнов та М. Факадей зазначають, що вже у січні 1992 р. розпочалися підготовчі заходи щодо створення Сухопутних військ як окремого виду ЗСУ [51, с. 73–74]. Натомість К. Машовець критично оцінює процес скорочення чисельності особового складу Сухопутних військ, вказуючи на його потенційні негативні наслідки для обороноздатності держави [65, с. 47–53].

Питання становлення та розвитку Повітряних сил України досліджували І. Руснак, М. Крюков та В. Кохно [79, с. 8–13]. У науковій літературі наголошується, що внаслідок розпаду СРСР Україна отримала у спадок третій за масштабами авіаційний парк у світі (після США та РФ), однак стратегічна непослідовність у підходах державного та військового керівництва істотно ускладнила процес формування нового виду Збройних сил. Відсутність узгодженої концепції розвитку Повітряних сил стала одним із чинників затягування їх інституційного становлення. Додатковим зовнішнім фактором

впливу виступала позиція Російської Федерації, яка прагнула зберегти південний сектор протиповітряної оборони на території України як складову Об'єднаних збройних сил Співдружності Незалежних Держав (СНД).

У період 1991–2005 рр. у вітчизняному військовому будівництві реалізовувалися спроби формування нового виду Збройних сил України на основі об'єднання Військово-повітряних сил і військ Протиповітряної оборони. Як зазначають дослідники І. Сокаль та В. Куравський, у 1991–1994 рр. домінувала концептуальна модель створення самостійних Військово-повітряних сил, тоді як у 1995–1996 рр. у фаховому та управлінському середовищі активізувалося обговорення альтернативної моделі — формування військ повітряної оборони як інтегрованого виду військ [61, с. 37–41; 85, с. 50–53].

Важливим етапом інституційного оформлення Військово-морських сил України стало ухвалення у квітні 1992 р. нормативно-правових засад їх створення, що фактично передбачало відродження національного флоту на основі частини сил і засобів Чорноморського флоту колишнього СРСР. Водночас Російська Федерація оголосила Чорноморський флот стратегічним об'єктом, обґрунтовуючи його збереження у структурі Об'єднаних збройних сил СНД, що призвело до тривалого політико-правового конфлікту між двома державами. У цьому контексті В. Безкоровайний наголошує, що на етапі становлення Військово-морських сил України відбувалося паралельне формування їх завдань, стратегічних та оперативних принципів застосування, однак процес ускладнювався гострим дефіцитом кваліфікованого офіцерського корпусу та управлінських кадрів [27, с. 10–13].

Загалом у дослідженнях другої історіографічної групи домінує позиція, згідно з якою станом на 1997 р. в Україні закладено базові інституційні основи національних Збройних сил. Йдеться про формування системи військового управління, започаткування структурної розбудови видів ЗСУ, а також організацію підготовки військових кадрів, зокрема у навчальних військових колективах, що активізувалася з 1994 р. [94, с. 8]. Водночас у науковій

літературі підкреслюється, що на цьому етапі військово-стратегічне мислення України значною мірою залишалося в межах радянської військової доктрини, орієнтованої на ведення масштабних конфліктів високої інтенсивності із застосуванням фронтових операцій. Подібні концептуальні установки зумовлювали збереження уявлення про потенційного противника як про держави західного блоку, що, своєю чергою, істотно звужувало спектр реальних оборонних завдань національного війська.

Україна на початковому етапі державної незалежності суттєво поступалася у сфері інформаційно-психологічного протиборства, перебуваючи під значним впливом російських засобів масової інформації, що здійснювали системну деструктивну інформаційну кампанію як щодо військовослужбовців, так і цивільного населення. Особливо виразно це явище проявлялося у східних регіонах держави, де інформаційна присутність РФ була найбільш інтенсивною. Аналізуючи стан інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних сил України, С. Сегеда констатує скорочення обсягів військових друкованих видань, поступове згортання діяльності редакцій військової преси, а також відсутність цілісної державної інформаційної стратегії у сфері військових комунікацій [83].

Умовна третя група історіографічних праць формується з 2014 р., що безпосередньо пов'язано з початком збройної агресії Російської Федерації проти України. Цей етап позначився якісною трансформацією вітчизняної військової історіографії, яка набуває виразно критичного характеру щодо оцінки попередніх етапів розвитку Збройних сил України, зокрема періоду 1990–1997 рр., а також переосмисленням їх інституційного становлення в контексті сучасних безпекових викликів.

Суттєві зміни у сфері забезпечення обороноздатності України, започатковані з початку 1990-х рр., комплексно проаналізовані І. Руснаком та О. Меліховим. Автори обґрунтовано доводять, що вже на ранньому етапі незалежності відбулися масштабні структурні перетворення у військовій сфері [80, с. 3–10]. Водночас, попри нормативно задекларовані принципи розумної

достатності та поетапного скорочення Збройних сил, сучасні дослідження засвідчують наявність значної безсистемності у реалізації відповідних реформ [48, с. 128].

Початок збройної агресії Росії проти України став каталізатором інституційного розвитку військового душпастирства у Збройних силах України. У цьому контексті Ю. Бураков та І. Чорна досліджують становлення капеланської служби, визначення її функціональних завдань та ступінь імплементації досвіду збройних сил держав-членів НАТО [34, с. 190–191; 95, с. 113]. Окремі аспекти інституалізації військового душпастирства, а також практичні напрями діяльності капеланів у зоні проведення антитерористичної операції (операції Об'єднаних сил), військових шпиталів і медичних закладах висвітлюються у працях В. Бубнюка та В. Воєци [33, с. 18–21; 39, с. 191–192]. При цьому слід відзначити, що зазначені дослідники у ряді випадків звертаються також до ретроспективного аналізу окремих аспектів становлення відповідних інституцій у 1990-х рр.

Після 2014 р. спостерігається чітке тематичне зміщення наукових студій у бік проблематики європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також імплементації стандартів НАТО у систему національного сектору безпеки й оборони. Так, С. Попко здійснює комплексний аналіз міжнародного військового співробітництва України, у тому числі в контексті подій 1990–1997 рр., та обґрунтовує визначальну роль впровадження стандартів НАТО у процесі реформування Збройних сил України [77, с. 195–327]. Подібної проблематики торкається також О. Дерікот [46, с. 127–143].

Питання підготовки військових фахівців, зокрема для десантно-штурмових військ, у тому числі в ретроспективі 1990–1997 рр., досліджує С. Таранець [89, с. 88–98]. Історіографічний аналіз відповідного наукового доробку здійснює В. Шевчук [98, с. 55–72]. Роль Збройних сил як чинника національної безпеки у політичному дискурсі політичних партій України висвітлює А. Ткачук [90]. Ю. Костенко підкреслює, що закріплення без'ядерного статусу України стало однією з ключових передумов

міжнародного визнання її незалежності та формування правових засад розбудови національних Збройних сил [59]. У свою чергу, О. Дашкевич акцентує увагу на проблемі кадрового забезпечення вищого офіцерського корпусу, зокрема дефіциті фахівців оперативно-стратегічного рівня на ранніх етапах військового будівництва [45, с. 172–173].

Історія формування видів Збройних сил України в 1990-х рр. розглядається у працях Г. Воробйова [40]. О. Нашивочников аргументовано доводить, що положення окремих українсько-російських міждержавних угод (зокрема Ялтинської та Дагомиської) створювали обмеження для повноцінного формування Військово-морських сил України на базі Чорноморського флоту, ускладнювали прозорість його поділу та не забезпечували чітких механізмів реалізації досягнутих домовленостей [68].

У межах ширшої проблематики, пов'язаної з початком збройного конфлікту на сході України, окремі аспекти становлення та розвитку Збройних сил України також опосередковано порушуються у низці наукових праць [28; 29; 41; 47; 49; 50; 57; 63; 69; 73; 75; 82; 86; 87; 91].

Таким чином, у межах хронологічного періоду від 1990 р. до сучасності в історіографії Збройних сил України, їх становлення та розвитку доцільно виокремити три етапи, кожен із яких характеризується специфікою джерельної бази, ступенем доступності інформації, а також особливостями змістового наповнення, теоретико-методологічних підходів і характером інтерпретації наукових висновків. Накопичений масив публікацій засвідчує значний обсяг напрацювань у досліджуваній проблематиці, що, у свою чергу, створює належні передумови для підготовки окремого комплексного дослідження, присвяченого історії Збройних сил України у 1990–1997 рр.

Водночас аналіз наявного історіографічного доробку дозволяє констатувати певну диспропорційність у розвитку дослідницького поля. Зокрема, спостерігається переважання дрібноформатних публікацій (наукових статей) над узагальнювальними монографічними працями та індивідуальними фундаментальними дослідженнями. Крім того, значна частина наукових робіт

характеризується обмеженням залученням архівних джерел або їх частковою відсутністю, що впливає на повноту та глибину наукової аргументації.

Окремою проблемою історіографії є певна фактологічна одноманітність значної кількості досліджень, у межах яких спостерігається повторюваність сюжетів, інтерпретаційних схем і висновків, що знижує рівень аналітичної новизни окремих праць і актуалізує потребу у подальшому розширенні джерельної бази та поглибленні методологічного інструментарію досліджень.

Джерельна база бакалаврської роботи охоплює нормативно-правові акти та мемуарні свідчення безпосередніх учасників процесу формування Збройних сил України у 1990–1997 рр. Насамперед ідеться про законодавчі акти у сфері оборони та військового будівництва [8; 9; 10], а також міждержавні угоди, що визначали правові та політичні параметри розбудови національних Збройних сил у пострадянський період [6; 17; 20; 21; 22; 23; 24]. Важливе місце посідає державна програма розвитку Збройних сил України, яка окреслювала стратегічні напрями їх становлення та реформування [5, с. 32–54].

Окрему групу джерел становлять мемуарні напрацювання вищого військово-політичного керівництва України, яке безпосередньо брало участь у процесах ухвалення ключових рішень у сфері оборони. Зокрема, перший міністр оборони України здійснив аналітичне осмислення як позитивного досвіду, так і проблемних аспектів початкового етапу формування Збройних сил [14, с. 418–427]. Становлення українського війська відображено також у спогадах колишнього начальника Головного (з 5 лютого 1994 р. — Генерального) штабу Збройних сил України [12, с. 67–80]. Додаткове значення мають мемуари першого заступника начальника Головного штабу (1992–1993 рр.), у яких висвітлено процес формування вищих органів військового управління відповідно до концептуальних засад оборонного будівництва [7, с. 72–76].

У цьому контексті К. Морозов, аналізуючи військове будівництво в Україні у 1991–1995 рр., акцентує увагу на масштабних структурних трансформаціях, зокрема від’єднанні системи бойового управління від

колишнього союзного командного центру та реформуванні командування військових округів у зв'язку з процесом присяги на вірність Україні [14, с. 418–427]. Подібні узагальнення підтверджуються й іншими авторами, які підкреслюють складність інтеграції успадкованих елементів радянської військової системи у структуру новостворених національних Збройних сил. Зокрема, І. Біжан [1, с. 4], А. Лопата та І. Герасимов [3, с. 89; 12, с. 80] наголошують на необхідності комплексної трансформації радянської військової спадщини для забезпечення функціонування армії незалежної держави.

Особливо складним і конфліктогенним процесом у джерелах постає формування Військово-морських сил України, яке відбувалося в умовах загостреного українсько-російського протистояння щодо статусу Чорноморського флоту. Значний фактологічний матеріал із цього питання міститься у спогадах А. Данілова, Б. Кожина, М. Мамчака, М. Савченка — безпосередніх учасників військово-політичних подій у Криму та на Чорноморському флоті [4; 11, с. 197–232; 13; 19].

Помітним явищем у сучасній військовій історіографії стали також збірники спогадів учасників бойових дій, підготовлені на основі усноісторичних свідчень українських військовослужбовців [18]. Попри те, що основний масив матеріалів у цих виданнях стосується подій Антитерористичної операції, у них містяться фрагментарні ретроспективні згадки про становлення Збройних сил України у 1990-х рр., що мають допоміжне джерельне значення.

Загалом, наявна джерельна база суттєво доповнює історіографічний доробок з обраної проблематики та створює належні умови для комплексного й об'єктивного дослідження процесів становлення Збройних сил України у 1990–1997 рр.

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Конституція (Основний закон) СРСР, ухвалена 7 жовтня 1977 р., фактично закріплювала централізовану модель державного устрою, яка виключала реальні механізми політичної автономії союзних республік у сфері оборони та військового будівництва. Відображенням цієї системи стала Конституція (Основний закон) Української РСР, прийнята 20 квітня 1978 р., яка відтворювала основні положення союзного конституційного акта. У її тексті відсутні положення, що передбачали б формування національних інституцій оборони, зокрема Міністерства оборони, яке хоча формально існувало у попередніх конституційних конструкціях, фактично виключене з правового поля республіки. Таким чином, Конституція 1978 р. юридично закріпила відсутність у Української РСР права на власні Збройні сили [2, с. 25–27].

У період так званої «горбачовської перебудови» суттєвих змін у військово-політичному статусі України не відбулося, оскільки зберігалася домінуюча концепція «єдиного і неподільного» радянського державного простору [98, с. 55]. Водночас активізація суспільно-політичних процесів зумовила необхідність формування структур громадянського представництва, альтернативних до Комуністичної партії України. У цьому контексті важливу роль відіграв Народний Рух України (НРУ) за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві [52, с. 751].

Хоча у програмних документах НРУ питання військового будівництва прямо не артикулювалося (за винятком положень щодо конверсії військово-промислового комплексу та екологічного контролю над військовою інфраструктурою), сам факт легалізації першої масової опозиційної організації в Україні започаткував якісно новий етап політичної мобілізації суспільства. Саме з цього періоду умовно можна простежити зародження суспільно-політичного руху за відновлення національних Збройних сил, який доцільно поділити на два етапи:

1-й етап (1989 р. – 16 липня 1990 р.) — період поширення ідей державної незалежності України у суспільному дискурсі, формування громадсько-політичних організацій та поступове включення до їх програмних документів положень про необхідність відродження національного війська;

2-й етап (16 липня 1990 р. – 24 серпня 1991 р.) — етап інтенсивного пошуку політико-правових та організаційних механізмів створення Збройних сил України після ухвалення Декларації про державний суверенітет України, в якій закріплено принципове право республіки на формування власних збройних формувань [52, с. 751].

Більш детальний аналіз першого етапу свідчить, що процес формування ідейної основи відновлення українського війська розгортався у тісному зв'язку із загальними тенденціями національно-державного відродження, а також рівнем організаційної зрілості громадсько-політичних рухів. У цьому контексті показовим є те, що найбільш динамічні процеси національної мобілізації відбувалися у країнах Балтії, де наявність досвіду міжвоєнної державності сприяла швидшому формуванню політичної культури опору. На відміну від цього, Україна перебувала в умовах тривалого радянського тоталітарного впливу, що супроводжувався значними демографічними втратами та репресивною політикою, особливо щодо Наддніпрянщини [52, с. 752].

Вже у 1988 р. в країнах Балтії відбулися масові політичні акції з вимогами виведення радянських військ, які розглядалися як «окупаційні». Паралельно активізувалася діяльність численних громадських ініціатив і неформальних організацій, зокрема «Женева-49», «Вогняний хрест», «Ліга жінок» у Латвії, а також Ліга вільної Литви. Значного поширення набули незалежні періодичні видання, які видавалися великими тиражами, у тому числі російською мовою, що свідчило про високий рівень політичної артикуляції вимог суверенітету [35, с. 12].

Україна також стала ареною формування активних громадсько-політичних рухів, які поступово набували ознак політичної та частково парамілітарної організованості. У межах цієї діяльності фіксувалися випадки

бойкоту військкоматів, а також публічних акцій знищення військово-облікових і партійних документів. У ряді джерел подібні дії обґрунтовувалися посиланнями на положення статті 51 Женевської конвенції 1949 р., ратифікованої СРСР, яка регламентує захист населення на окупованих територіях і забороняє примус до служби в армії держави-окупанта [81, с. 7].

Паралельно активізувався процес відновлення національної символіки, який набував значення важливого чинника політичної мобілізації та консолідації суспільства. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших союзних республіках, зокрема в Молдові, де формувалася національна гвардія, а в республіках Закавказзя у 1990 р. розпочалося створення власних військових формувань, що суперечило чинній союзній конституційно-правовій системі [12, с. 68].

Наприкінці 1989 р. – на початку 1990 р. Верховні Ради країн Балтії ухвалили низку нормативних актів, що регламентували проходження військової служби громадянами виключно на території власних республік. У Литві розпочалося масове добровільне вступання до сил охорони краю, у Вірменії сформувалися багатотисячні збройні загони, тоді як у Молдові створено близько 30-тисячний корпус карабінерів [52, с. 752].

В Україні у другій половині 1989 р. також активізувалися масові протестні виступи, у ході яких дедалі частіше лунали гасла антисоюзного характеру, зокрема «Геть окупантів з України». У західних областях країни відбувалися акції пікетування військкоматів і призовних пунктів. Показовим став випадок у січні 1990 р., коли група військовослужбовців запасу зі Львова (11 осіб) публічно знищила військові квитки, наголошуючи на відмові від служби в радянських збройних силах і водночас декларуючи готовність захищати Україну в складі національного війська. Ініціаторами подібних акцій виступали Українська Гельсінська спілка (УГС), Народний Рух України (НРУ) та Спілка незалежної української молоді (СНУМ) [52, с. 753].

На тлі активізації національно-демократичного руху в західних регіонах України центральні та союзні органи влади застосовували заходи силового

стримування суспільної активності. Так, 1 жовтня 1989 р. у Львові підрозділи міліції спеціального призначення здійснили силовий розгін масової демонстрації, що супроводжувалося значним суспільним резонансом [96, с. 8]. У відповідь на ці події при Львівській крайовій організації Народного Руху України була створена легальна парамілітарна структура — «Варта Руху», статут якої базувався на нормативних актах про добровільні формування з охорони громадського порядку. Зазначене формування забезпечувало громадський порядок під час масових акцій, зокрема «живого ланцюга» Львів–Київ 21 січня 1990 р. [1, с. 4].

Наприкінці січня 1989 р. у Києві відбулася нарада Спілки незалежної української молоді (СНУМ), за участю представників низки західних і центральних областей України. На ній були визначені основні організаційні та програмні засади діяльності, а також ухвалено рішення щодо проведення загальнореспубліканської кампанії протесту проти проходження військової служби за межами України [7, с. 72].

У лютому 1990 р. в низці міст України відбулися масові мітинги та демонстрації, основним змістовим ядром яких були вимоги виведення радянських військ з території республіки. Домінуючим у протестному дискурсі залишалося гасло «Геть окупантів з України», що відображало радикалізацію суспільно-політичних настроїв напередодні розпаду СРСР [29, с. 5].

УГС, НРУ, студентські братства та СНУМ у лютому–березні 1990 р. організували низку акцій протесту, спрямованих проти залучення українських військовослужбовців до участі у збройних конфліктах у регіонах СРСР, зокрема в Азербайджані, Вірменії та Душанбе. У цих заходах брали участь також родичі загиблих військовослужбовців, які загинули в ході локальних конфліктів останніх років, що розгорталися на тлі кризи радянської державної системи [81, с. 9].

У суспільному дискурсі того часу дедалі частіше актуалізувалися емоційно навантажені питання відповідальності держави за втрати серед військових. Так, на мітингах у промислових центрах Західної України, зокрема

в Нововолинську, звучали риторичні запитання на кшталт: «Хто вбив мого тата?» та «Хто відповість за 14143 загиблих?», що відображало глибоку кризу довіри до радянської військово-політичної системи [52, с. 753].

Під впливом процесів політичної лібералізації та демократизації суспільства фіксується суттєве зростання кількості ухилень від проходження строкової військової служби. Так, восени 1989 р. на території СРСР кількість осіб, які ухилилися від призову, становила близько 6,5 тис., що у понад шість разів перевищувало показники попереднього року. У межах Прикарпатського військового округу цей показник зріс приблизно у десять разів, що свідчило про масштабні зміни у ставленні молоді до радянської військової служби [52, с. 754].

Важливим етапом інституціоналізації ідеї національного війська стали ініціативи громадських організацій. Зокрема, за ініціативою товариства «Спадщина» 7 лютого 1990 р. у Львові відбулися збори ініціативного комітету зі створення Українських Збройних Сил. У ході обговорення підкреслювалося, що Українська Народна Республіка була ліквідована внаслідок воєнно-політичної експансії радянської Росії у 1919 р., після чого українські землі опинилися в умовах колоніальної залежності [81, с. 12].

Програмні засади діяльності комітету передбачали комплексну трансформацію військової сфери, зокрема: обмеження проходження військової служби мешканцями України виключно на її території; забезпечення функціонування української мови як робочої в армійському середовищі; створення Міністерства захисту України; запровадження нової редакції військової присяги, зорієнтованої на вірність українському народові; запровадження інституту альтернативної служби; поетапний перехід до професійної армії; відкритість військових структур для громадського контролю, преси та духовенства; а також категоричне заперечення використання збройних сил проти власного населення чи інших народів [92, с. 145].

У підсумкових документах зборів визначалося стратегічне завдання — формування професійних Українських Збройних сил у межах території

майбутньої суверенної Української держави як гаранта її безпеки та перспективної демілітаризації суспільства. Зокрема, у «Програмних постановах Комітету за утворення Українських Збройних Сил» (УЗС) зафіксовано концептуальні засади їх створення та функціонування [3, с. 82].

У документі також містилися положення щодо необхідності передачі Україні військових округів і частин, дислокованих на її території, разом із матеріально-технічною базою; створення Міністерства захисту України; виведення військовослужбовців, які не є громадянами України, за межі її території; а також формування системи військової присяги, що передбачала підпорядкування Збройних сил українському уряду та вірність українському народові [52, с. 754].

Далі в програмних настановах Комітету наголошувалося на необхідності інституційної трансформації радянських силових структур у контексті формування національної системи безпеки. Зокрема, передбачалося реорганізувати Комітет державної безпеки в Службу безпеки України (СБУ), для чого пропонувалося створити спеціальну комісію при Верховній Раді України, уповноважену здійснювати координацію та контроль цього процесу. Щодо Міністерства внутрішніх справ, то висловлювалася концепція його докорінного реформування на території України із запровадженням моделі федеральної та муніципальної міліції.

Усі ініціативи Комітету щодо створення Українських Збройних сил (УЗС), СБУ та регіональних правоохоронних структур передбачалося здійснювати на основі принципу українського громадянства та закріпити у відповідному законі «Про громадянство України» [8]. Окремо акцентувалося, що проходження служби у структурах радянської армії, органів державної безпеки та внутрішніх справ для осіб інших національностей не повинно зараховуватися до цензу постійного проживання на території України [52, с. 755].

Серед стратегічних завдань Комітету визначалося розгортання кампанії бойкоту Міністерства оборони СРСР, широке поширення програмних положень

серед різних верств населення України та світової української діаспори, а також організаційне та ідейне очолення руху військовослужбовців-«відмовників». У цьому контексті розроблено методичні рекомендації для призовників і військовозобов'язаних, які документально оформлювали відмову від проходження служби в радянських збройних силах, а також підготовлено зразок відповідного звернення до Міністерства оборони СРСР із посиланням на положення Женевської конвенції 1949 р. [81, с. 20].

Паралельно з цими процесами ще з осені 1989 р. у Харкові почала формуватися організація, що також декларувала мету відродження національного війська. Офіційно вона була оформлена як Український військовий комітет 7 квітня 1990 р. Під керівництвом кадрового військовослужбовця, капітана П. Недзельського, комітет визначив своєю стратегічною метою створення на конституційних засадах національних Збройних сил України шляхом поступової трансформації радянських військових з'єднань, дислокованих на території республіки, відповідно до принципу розумної достатності.

Діяльність комітету передбачала реалізацію низки взаємопов'язаних напрямів, зокрема: ідеологічне обґрунтування необхідності створення національних Збройних сил; вивчення та популяризацію українських військових традицій; налагодження взаємодії з народними депутатами УРСР та СРСР від України; а також правовий захист військовослужбовців і військовозобов'язаних громадян [81, с. 25–26].

Аналогічні ініціативні структури напівлегального характеру виникали також у Києві та Житомирі, однак найбільш активний центр руху за відновлення українських Збройних сил сформувався у Львові. 20 червня 1990 р. у приміщенні Львівського відділення Спілки письменників України відбулася конференція, на якій затверджено статут та обрано координаційну раду. До її складу увійшли представники низки громадсько-політичних та культурних організацій, зокрема СНУМу, «Спадщини», Української республіканської партії (УРП), «Пласту», Союзу українок, «Меморіалу», об'єднання «Державна

самостійність України» (ДСУ), Товариства української мови ім. Т. Шевченка та інших структур. Статут організації зареєстровано в новообраних органах місцевого самоврядування 17 липня 1990 р.

Отже, зазначений Комітет фактично набув рис першої легально діючої парамілітарної організації, яка відкрито декларувала підтримку ідеї відродження українських Збройних сил та брала участь у її політичному й організаційному просуванні. Його членами стали насамперед військовослужбовці та офіцери запасу, які на той час уже активно включилися у громадсько-політичну діяльність [28, с. 6].

Паралельно відбувалося розгортання мережі контактів із регіональними осередками у Києві, Харкові, Житомирі, Тернополі, Чернівцях, Кривому Розі, Ужгороді та інших містах України. Важливим напрямом діяльності було також встановлення зв'язків із демократично налаштованими офіцерами військових частин і штабів, дислокованих на території республіки [52, с. 756].

Водночас слід зазначити, що умови діяльності подібних ініціатив суттєво відрізнялися залежно від регіону. Якщо у західних областях України місцева демократична влада загалом сприяла розвитку руху за відродження національних Збройних сил, то у Харкові діяльність відповідного комітету здійснювалася в значно складнішому політичному середовищі. Зокрема, на капітана П. Недзельського чинився системний адміністративний та неформальний тиск з боку представників командного складу, лояльних до союзного центру. Унаслідок цього його службова та громадська позиція зазнала різкої критики, що зрештою призвело до звільнення з військової служби восени 1990 р. [3, с. 84].

У цей період у межах СРСР, у тому числі в Україні, активізувалася кампанія щодо ліквідації політичних органів в армії. У суспільному дискурсі наводилися різні оцінки їх чисельності та функціональної ролі. Так, за даними окремих публікацій початку 1990 р., політичні працівники становили до 8 % старшинського складу радянських Збройних сил. Під час шахтарських страйків на Донбасі ідея ліквідації політорганів також була підтримана в резолюціях

протестних акцій. У подальших уточнених дослідженнях після розпаду СРСР встановлено, що питома вага політпрацівників становила близько 2,4 % від загальної чисельності особового складу та 11,4 % серед офіцерського корпусу [7, с. 73].

Окремим чинником, що впливав на суспільне сприйняття військового будівництва, стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка актуалізувала проблему екологічних наслідків дислокації військових частин і об'єктів на території України. Діяльність радянських військових формувань супроводжувалася значним антропогенним навантаженням на довкілля, зокрема забрудненням ґрунтів і підземних вод, а також істотними втратами сільськогосподарських і лісових угідь. За оцінками окремих дослідників, у розпорядженні військових структур перебувало близько 700 тис. га сільськогосподарських земель і 300 тис. га лісових масивів.

У цих умовах екологічний рух «зелених» висунув вимоги запровадження державного контролю за діяльністю військових структур та відшкодування завданих природному середовищу збитків радянським військовим відомством [92, с. 146].

Факти порушення екологічної рівноваги з боку військових об'єктів були численними, зокрема йдеться про використання реліктових територій масиву «Медобори» для військових полігонів, а також будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції на Закарпатті. Під тиском громадськості відповідні рішення про заборону будівництва були ухвалені Закарпатською обласною радою та Верховною Радою України. Водночас союзні медіа активно обґрунтовували необхідність реалізації проєкту, наголошуючи на його «безпеці» для населення та довкілля, що свідчить про характер інформаційного протистояння між союзним центром і національними інституціями [52, с. 757].

У перших програмних документах політичних партій та громадських об'єднань України — маніфестах і деклараціях — питання відновлення національних Збройних сил набуло чітко артикульованої підтримки з боку низки політичних сил. Зокрема, цю ідею однозначно підтримали Українська

республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська національна партія (УНП), Українська селянська демократична партія (УСДП) та Українська міжпарламентська асамблея (УМПА). Водночас окремі політичні структури — Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Українська народно-демократична партія (УНДП), Партія демократичного відродження України (ПДВУ) та Соціал-демократична партія України (СДПУ) — або не приділяли цьому питанню належної уваги, або залишали його поза межами своїх програмних положень [90, с. 33].

Узагальнюючи, слід зазначити, що перший період боротьби за відновлення Збройних сил України характеризувався поступовим проникненням у масову свідомість ідеї державної незалежності та формуванням переконання, що існування суверенної держави є неможливим без власних збройних формувань.

Другий умовний етап, який охоплює період від 16 липня 1990 р. до 24 серпня 1991 р., може бути визначений як стадія інституційного оформлення та практичної реалізації ідеї створення Збройних сил України. Його змістовне наповнення доцільно розглянути більш детально.

Важливим чинником цього етапу стали вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів навесні 1990 р., які вперше в історії СРСР засвідчили можливість парламентського представництва опозиційних політичних сил як на республіканському, так і на місцевому рівнях. Особливо показовими були результати у західних регіонах України, де Комуністична партія зазнала істотної поразки, зокрема у Львівській області, де до Верховної Ради не обрано жодного її представника. На базі обраних депутатів сформувалася парламентська опозиційна структура — Народна Рада, яку очолив академік І. Юхновський [12, с. 69].

Ключовим нормативно-правовим підсумком цього періоду стало ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України», яка, попри складний політичний контекст і

значний опір союзного центру, закріпила принципове право України на формування власних Збройних сил [92, с. 15].

У третьому розділі Декларації визначалося, що Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу. У розділі, присвяченому питанням зовнішньої і внутрішньої безпеки, закріплено положення про право республіки на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Документ також визначав порядок проходження військової служби громадянами України, передбачаючи її здійснення, як правило, на території республіки, а також обмеження щодо використання військовослужбовців за її межами без відповідного парламентського рішення. Окремо декларувався намір України у перспективі набуття статусу постійно нейтральної держави з позаблоковою зовнішньополітичною орієнтацією та дотриманням без'ядерного статусу, що передбачав відмову від прийняття, виробництва та набуття ядерної зброї [52, с. 757–758].

Вже через кілька днів після ухвалення Декларації про державний суверенітет України Верховною Радою УРСР прийнято нову постанову «Про проходження військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів за її межами», що конкретизувала окремі положення у сфері військової служби та правоохоронної діяльності.

У цей період дедалі більш виразними ставали кризові явища в радянських Збройних силах, які набували системного характеру. Зокрема, фіксувалися випадки розкладу військової дисципліни, поширення нестатутних відносин («дідівщини»), протекціонізму, корупційних практик серед офіцерського складу, а також втручання армійських підрозділів у міжнаціональні конфлікти, що в сукупності підривало боєздатність і внутрішню стабільність армійської системи [92, с. 16].

На цьому тлі простежувалася тенденція до зростання кількості громадян, які прагнули проходити військову службу виключно на території України. Активізували свою діяльність комітети солдатських матерів, представниці яких

на масових акціях і мітингах висували вимоги щодо повернення українських військовослужбовців для проходження служби в межах республіки. Подібні вимоги були зумовлені загостренням національних відносин у військових частинах, випадками дискримінаційного ставлення та насильства щодо солдатів українського походження, особливо із західних регіонів.

У численних свідченнях фіксувалися факти загибелі військовослужбовців, які надходили до України у вигляді так званих «вантажів 200», а також зростання випадків самогубств і дезертирства, що нерідко супроводжувалося застосуванням суворих дисциплінарних заходів, зокрема направленням у дисциплінарні батальйони з криміналізованим контингентом [7, с. 74].

Показовою у цьому контексті стала діяльність Об'єднаної спілки солдатських матерів України (ОСМУ), на установчому з'їзді якої оприлюднено значний масив даних про «небойові втрати», спричинені насильством і морально-психологічним тиском у військовому середовищі [95, с. 113]. Так, за наведеними оцінками, втрати серед військовослужбовців у мирний час суттєво перевищували відповідні показники цивільного населення, що свідчило про глибоку кризу радянської військової системи.

Додаткові узагальнені дані, оприлюднені наприкінці 1991 р. президентською комісією, засвідчили масштабність проблеми: щорічні небойові втрати у Збройних силах СРСР сягали близько 6600 осіб. Значна частка цих випадків припадала на самогубства (приблизно 20 %), що суттєво перевищувало аналогічні показники серед цивільного населення. Також фіксувалися підвищені рівні смертності від захворювань, зокрема серцево-судинних та шлунково-кишкових патологій [92, с. 20].

Водночас дослідники зазначають, що офіційна статистика радянських військових органів потребує критичного аналізу, оскільки механізми фіксації причин смерті та розслідування інцидентів часто були непрозорими. У багатьох випадках відповідальність за загибель військовослужбовців перекладалася на формально визначені обставини без належного розслідування, що формувало

системну проблему приховування реальних причин втрат. За оцінками сучасних дослідників, значна частка загиблих припадала саме на громадян України, що додатково підсилювало суспільний запит на створення національних Збройних сил як інструменту захисту власного населення [52, с. 759].

2 жовтня 1990 р. у Києві на майдані Незалежності (тодішня назва — площа Жовтневої революції) розпочалося політичне голодування українських студентів, яке стало одним із ключових епізодів суспільно-політичної мобілізації періоду пізньої перебудови. Серед основних вимог учасників акції важливе місце посідало забезпечення права громадян України проходити військову службу виключно на території республіки, за винятком випадків добровільної згоди на службу поза її межами, що мало оформлюватися відповідною письмовою заявою [81, с. 28].

Дана акція мала значний суспільно-політичний резонанс як в Україні, так і за її межами, що створило додатковий тиск на союзні та республіканські органи влади. У результаті Верховна Рада була змушена частково врахувати висунуті вимоги, ухваливши рішення, відповідно до якого направлення військовозобов'язаних громадян за межі України можливе лише за умови їх добровільної згоди.

Крім того, визначено, що до 31 грудня 1991 р. мають бути розроблені та ухвалені базові нормативно-правові акти, зокрема закон «Про проходження військової служби громадянами України» та закон «Про альтернативну військову службу». Для реалізації цих положень передбачалося створення відповідних державних інституцій [42, с. 74].

Зазначені рішення були офіційно доведені до відома союзного військового керівництва СРСР, однак викликали з його боку значною мірою стриману та фактично опозиційну реакцію. Водночас Міністерство оборони СРСР погодилося на тимчасове збереження практики призову до будівельних військових частин на території України [52, с. 759].

Подальші консультації, зокрема на нараді в Кабінеті Міністрів України за участю керівників облвиконкомів, військових штабів округів та обласних військових комісаріатів, не призвели до вироблення узгодженого рішення. В умовах загострення протиріч між союзним центром і республіканською владою уряд Української РСР 12 листопада 1990 р. ухвалив рішення про тимчасове припинення направлення новобранців за межі республіки до моменту врегулювання цього питання на законодавчому рівні з урахуванням позиції України [42, с. 75].

Одночасно українська сторона висунула додаткову вимогу щодо недопущення направлення громадян України, які вже проходили військову службу, до зон міжнаціональних конфліктів. Попри формальне погодження з боку союзного військового керівництва, практика виконання цих домовленостей залишалася непослідовною, що свідчило про кризу управлінських механізмів у пізньорадянській військовій системі [52, с. 760].

У цей же період активізувалася діяльність регіональних громадських ініціатив, зокрема Львівського громадського комітету за відродження Української Національної Армії. Восени 1990 р. видано перший (і єдиний) номер його друкованого органу — газети «Кріс» [83, с. 106], у якій опубліковано звернення до Верховної Ради України. У ньому містилися вимоги щодо невідкладного створення Міністерства оборони України, реорганізації внутрішніх військ у Національну гвардію з підпорядкуванням парламенту, а також заборони діяльності КППС у військових структурах [96, с. 20].

За участю державних і громадських організацій уперше в повоєнний період Комітет 14 жовтня ініціював відзначення свята Покрови як Дня українського війська, що супроводжувалося проведенням великої академії-концерту у Львівському театрі ім. М. Заньковецької [35, с. 15].

У жовтні 1990 р. у Львові відбулося напівлегальне засідання представників різних громадських організацій і об'єднань України, які декларували мету відродження національних Збройних сил. У ході обговорення

сформувалися два концептуальні підходи до розв'язання проблеми військового будівництва:

1. формування власної армії через Верховну Раду України;
2. створення паралельних до радянської армії національних збройних формувань за зразком країн Балтії та Закавказзя.

Переважна більшість учасників підтримала перший варіант, однак, з огляду на принципову важливість питання, ухвалено рішення щодо організації у Києві науково-теоретичної конференції для подальшого опрацювання концептуальних засад.

Важливою віхою в еволюції ідей відродження українського війська стали Другі Всеукраїнські збори Народного руху України (НРУ), що відбулися в Києві 25–28 жовтня 1990 р. У звітній доповіді І. Драча значну увагу приділено військово-політичній проблематиці. Наголошувалося на відсутності в українському суспільстві достовірної інформації щодо реальних витрат на утримання радянських військ, дислокованих на території республіки, а також їх чисельності. Водночас цитувалася відома теза пруської військової традиції про те, що народ, який не має власної армії, змушений утримувати чужу.

Збори ухвалили низку організаційно-ідеологічних ініціатив: проведення з'їзду українських офіцерів, створення у Верховній Раді України Військового комітету, покликаного координувати процес формування Української Національної Армії (УНА), а також формування ініціативних груп УНА у військових підрозділах. Загалом констатувалося, що суспільно-політичні умови вже створили достатній рівень готовності для переходу до практичної реалізації ідеї національного війська.

У розвиток цих положень на першу сесію Великої Ради НРУ (1 грудня 1990 р.) подано концепцію Збройних Сил України [16]. У першому розділі, що складався з двох підрозділів – «Військово-політична ситуація в СРСР» та «Політичні і державно-правові аспекти створення Збройних сил України», здійснено аналіз кризових явищ у радянській військовій системі та окреслено концептуальну застарілість її доктрини [12, с. 72].

Третій розділ – «Принципи побудови Збройних сил України на перехідний період» – містив три альтернативні моделі військового будівництва. Перший варіант передбачав створення паралельних до радянського угруповання Збройних сил із перспективою його поступового розпуску, однак він був відхилений через ризик соціально-економічної та політичної конфронтації. Другий варіант ґрунтувався на радикальному і швидкому формуванні армії через рішення Верховної Ради України, але був визнаний нереалістичним через відсутність політичного консенсусу.

Натомість пріоритетним визначався третій варіант – еволюційне перетворення радянського військового угруповання, дислокованого на території України, у національні Збройні сили на основі компромісних політичних рішень та положень Декларації про державний суверенітет. Він передбачав поетапне формування українських органів військового управління, зокрема створення при Верховній Раді комісії з питань оборони та безпеки, формування військового відомства при Кабінеті Міністрів України, поступове перепідпорядкування військових частин, розробку національної військової доктрини та закріплення юрисдикції України над усіма військовими формуваннями на її території [52, с. 761; 96, с. 25].

Існував також альтернативний підхід до розв'язання зазначеної проблеми, який відрізнявся тим, що передбачав початкове створення Верховною Радою України депутатської комісії з питань оборони і безпеки, без формування головного командування в угрупованні Збройних сил СРСР на території республіки [52, с. 762].

У межах цієї концепції обґрунтовувалася необхідність ухвалення Верховною Радою України комплексу законодавчих актів, зокрема щодо проходження громадянами України військової служби у ЗС СРСР, правового статусу радянських військових формувань на території України, а також функціонування військово-промислового комплексу республіки.

У січні 1991 р. у Львові відбулася нарада Комітету за відродження Збройних сил України, на якій узгоджено концептуальні засади створення

національної армії та ухвалено рішення про її передачу на розгляд Верховної Ради України [37, с. 11].

З метою поглибленого опрацювання теоретичних і практичних засад відновлення українського війська ініційовано проведення у Києві представницької науково-практичної конференції за участю військових фахівців, державних і громадських діячів, а також дослідників-істориків. Конференція отримала назву «Зовнішня й внутрішня безпека України. Концепція Української армії та пошуки шляхів її створення». Її співорганізаторами виступили Рада Колегії Руху, Комітет за відродження ЗСУ, Народна Рада Верховної Ради України та Асоціація демократичних Рад України [14, с. 420].

Конференція відбулася 2–3 лютого 1991 р. в актовому залі Спілки письменників України. Вперше на такому рівні організовано фахову дискусію щодо реальних шляхів формування українських Збройних сил. Учасники дійшли згоди щодо необхідності департизації майбутньої армії та її професіоналізації, а також наголошували, що її утримання буде економічно доцільнішим порівняно з радянською військовою системою.

За результатами роботи ухвалено «Звернення» до Верховної Ради України, узагальнену концепцію створення УНА, а також рекомендації «Звернення до військовослужбовців, що проходять службу в Україні». Верховній Раді пропонувалося відновити Міністерство оборони республіки, розпочати формування Збройних сил України, визначити правовий статус радянських військ на її території, а також ініціювати розробку законів про оборону та конверсію військово-промислового комплексу [13, с. 9].

У зверненні до військовослужбовців, які проходили службу в Україні, детально роз'яснювалася позиція демократичних сил щодо кризового стану радянської армії та обґрунтовувалася необхідність створення національних Збройних сил [52, с. 763].

Попри це, пакет документів конференції не був розглянутий Верховною Радою України, залишившись у статусі пропозицій опозиційної меншості.

Натомість у компартійній пресі вони не були опубліковані, а сама ідея формування Збройних сил України зазнала критичного осуду [90, с. 63].

На тлі дезінтеграційних процесів радянської державності та загрози зриву весняного призову 1991 р. 20 лютого 1991 р. Кабінет Міністрів СРСР ухвалив Постанову №46, якою передбачалися матеріальні стимули для військовослужбовців строкової служби, що добровільно направлялися до регіонів збройних конфліктів у Закавказзі. Зокрема, встановлювалися щомісячні виплати та одноразова демобілізаційна допомога. Частина призовників, переважно з східних регіонів України, піддалася цим стимуляційним заходам [52, с. 763–764].

28 квітня 1991 р. під тиском опозиційних сил Верховна Рада України утворила Комісію з питань оборони і державної безпеки, яку очолив В. Дурдинець, а також призначила міністра з питань оборони і державної безпеки Є. Марчука.

У весняно-літній період 1991 р. подальший розвиток отримала ідея створення національних Збройних сил. Наприкінці липня 1991 р. ініційовано проведення Першого з'їзду офіцерів – громадян України, організаторами якого виступили Рада Колегій Народного Руху України та Колегія з військових питань, за участі парламентських структур.

З'їзд розпочав роботу 27 липня 1991 р. у Будинку вчителя в Києві [3, с. 85]. У результаті ухвалено «Заяву з'їзду офіцерів – громадян України», в якій проаналізовано військово-політичну ситуацію та окреслено принципи формування національної армії, а також визначено соціальні гарантії для військовослужбовців [57, с. 9]. Крім того, прийнято низку звернень до органів державної влади та військового керівництва СРСР і УРСР, у яких порушувалися питання прискорення створення національних Збройних сил та захисту прав військовослужбовців, зокрема у контексті переслідування офіцерів з політичних мотивів [96, с. 30–31].

З'їзд ухвалив рішення про створення Спілки офіцерів України, затвердив її статут, а також обрав виконавчий комітет СОУ у складі 47 осіб. Головою

організації на альтернативній основі обрано полковника В. Мартиросяна, народного депутата СРСР [52, с. 764].

Імовірно, що інтенсифікація процесів національного військового відродження в Україні певною мірою вплинула на прискорення подій серпневого антидержавного заколоту в Москві 1991 р. Спроба державного перевороту засвідчила для політичного керівництва України відсутність реальних можливостей для самостійного захисту конституційного ладу та суверенітету. Водночас ці події стали важливим каталізатором політичних процесів, що сприяли проголошенню незалежності України та активізації формування національних Збройних сил.

19 серпня 1991 р. найрадикальніша частина союзного керівництва оголосила про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). Його рішеннями призупинялися повноваження органів влади союзних республік та проголошувалася пріоритетність законодавства СРСР. Для України це означало загрозу втрати навіть обмеженого суверенітету, набутого в попередні роки, а також ризик силового сценарію розвитку подій. Очевидною ставала опора заколотників на ресурси Збройних сил СРСР [52, с. 765].

Додатковим чинником загострення ситуації стало залучення до заколоту керівників силових відомств — Міністерства оборони, МВС та КДБ СРСР, що істотно підвищувало рівень загрози. У цьому контексті до Києва прибув один із ключових учасників заколоту — командувач сухопутних військ СРСР генерал армії В. Варенніков, який раніше очолював війська Прикарпатського військового округу та добре орієнтувався у військово-політичній ситуації в Україні [7, с. 75].

19 серпня він разом із першими керівниками компартійного та військового апарату в Україні (С. Гуренком, В. Чечеватовим та Б. Шаріковим) висунув ультимативні вимоги керівництву Верховної Ради України щодо підпорядкування ДКНС та запровадження надзвичайного стану в західних областях України [52, с. 765].

Однак уже 21 серпня стало очевидним провал заколоту та втрату ним політичної перспективи. У цих умовах Верховна Рада України 24 серпня 1991 р., скориставшись дезорганізацією союзного центру, ухвалила Акт проголошення незалежності України.

Таким чином, події 1989–1991 рр. створили необхідні політико-правові та суспільні передумови не лише для відновлення державної незалежності України, а й для започаткування процесу формування національних Збройних сил. Ідея власної армії поступово набула широкого суспільного та політичного поширення, трансформувавшись із громадянських ініціатив у державну політику.

Важливу роль у цьому процесі відігравала й громадська думка, яка формувалася під впливом участі українських військовослужбовців у конфліктах радянської армії та зростання проблеми нестатутних відносин у ЗС СРСР. Це зумовило спочатку вимогу обмеження проходження військової служби межами республіки, а згодом — усвідомлене прагнення до створення власних національних Збройних сил.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Від 24 серпня 1991 р., після ухвалення Акта проголошення незалежності України, розпочався практичний етап формування національних Збройних сил. Того ж дня Верховна Рада України ухвалила постанову «Про військові формування на Україні», яка стала першим нормативно-правовим актом у сфері створення власної армії. У документі визначалися базові засади військового будівництва: «Верховна Рада постановляє: Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України. Утворити Міністерство оборони України. Урядові України приступити до створення Збройних сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [52, с. 766].

Таким чином, після проголошення незалежності Україна розпочала інституційне формування власних Збройних сил у правовому полі, що засвідчувало перехід від декларативного етапу до практичної реалізації державного військового будівництва.

У відповідь на ці процеси представники російського політичного керівництва, усвідомлюючи загрозу розпаду радянської державності, здійснили спробу політичного впливу на ситуацію в Україні. З цією метою до Києва прибула делегація російського парламенту на чолі з мером Ленінграда А. Собчаком. Однак масова підтримка Акта незалежності, продемонстрована громадськістю на заклик Народного Руху України, засвідчила незворотність обраного Україною політичного курсу [13, с. 11].

У регіонах Західної України вже у перші дні після серпневих подій активізувалися процеси самоорганізації оборонних структур. Зокрема, у Львові оголошено набір добровольців до Національної гвардії, до якої в перший день записалося близько 30 старшин українського походження [96, с. 35].

26 серпня у Львові, у приміщенні на вул. Вірменській, 4, розпочався організований запис добровольців. Протягом наступних днів ініціативу

підтримали військовослужбовці та старшини з Тернополя, Одеси, Івано-Франківська, а також представники з Волині, Севастополя та Запоріжжя, які прибували до Львова для участі у формуванні нових структур.

Того ж дня указом Президії Верховної Ради України військові комісаріати Криму, а також обласні й районні військові комісаріати були підпорядковані Міністерству оборони України та виконавчим комітетам відповідних рад народних депутатів.

У Києві, в перші дні дії ДКНС, Народна Рада організувала зустріч із командуванням Київського військового округу, намагаючись отримати чіткі гарантії невиконання наказів заколотників. Однак більшість військового керівництва уникала однозначних відповідей, за винятком командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації К. Морозова. Це створювало враження збереження орієнтації частини генералітету на підпорядкування союзному центру в Москві [14, с. 419].

У Верховній Раді України 29 серпня 1991 р. відбулася робоча зустріч за участю командувачів військових округів, флоту, армій та командирів військових з'єднань, дислокованих на території України. У заході взяв участь Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, а центральне військове відомство СРСР представляв начальник Генерального штабу Збройних сил СРСР генерал армії В. Лобов. За результатами зустрічі досягнуто домовленості щодо підготовки Кабінетом Міністрів України та Комісією Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки у взаємодії з Генеральним штабом ЗС СРСР узгоджених пропозицій із усього комплексу військових питань для подальшого розгляду Верховною Радою України [52, с. 767].

Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ СРСР, дислоковані на території України, були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ України. Паралельно розпочалася робота над нормативно-правовим забезпеченням формування Республіканської гвардії України як одного з елементів майбутньої національної системи безпеки [52, с. 797–798].

3 вересня 1991 р. Верховна Рада України звернулася до військовослужбовців усіх частин, з'єднань та об'єднань, розташованих як на території України, так і поза її межами, підтвердивши курс на формування національних військових структур та гарантувавши соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей. Того ж дня Верховна Рада України призначила К. Морозова Міністром оборони України.

Важливу роль у формуванні концептуальних засад військового будівництва відіграла міжнародна наукова конференція «Збройні сили України: історія та сучасність», організована Львівським політехнічним інститутом. Особливе значення мали доповіді, присвячені концептуально-методологічним засадам розбудови Збройних сил України. Матеріали конференції, опубліковані у періодичних виданнях «За вільну Україну» та «Голос України», викликали значний суспільний резонанс і були використані у процесі розробки законодавчих актів у сфері оборони [52, с. 767].

Указом Президії Верховної Ради України від 17 жовтня 1991 р. здійснено перепідпорядкування військових частин і підрозділів залізничних військ, військ урядового зв'язку КДБ СРСР, сил цивільної оборони, а також майна і техніки колишнього ДОСААФ, що дислокувалися на території України.

У вересні–жовтні 1991 р. підготовлено комплекс нормативно-правових актів, які були внесені на розгляд Верховної Ради України з метою правового оформлення процесу формування національних Збройних сил [42, с. 75].

Законопроект «Про Республіканську гвардію» та Положення «Про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного й фінансового забезпечення Республіканської гвардії» були розглянуті на засіданні Комісії з питань оборони та державної безпеки 12 вересня 1991 р. [52, с. 798].

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. У ній закріплено модель побудови військової організації держави, яка передбачала функціонування на території України двох рівнів військових формувань: Збройних сил України та з'єднань (частин) колективної стратегічної оборони. Документ визначав поступову

реалізацію стратегічного курсу України на набуття статусу нейтральної та без'ядерної держави, що передбачало відмову від участі у військово-політичних блоках і дотримання міжнародних зобов'язань щодо незастосування ядерної зброї. Водночас підкреслювалася необхідність урахування факторів національної безпеки та підтримання належного рівня бойової і мобілізаційної готовності Збройних сил України в умовах нестабільного воєнно-політичного середовища [42, с. 75].

Згідно з Концепцією, Збройні сили України мали складатися з трьох видів: Сухопутних військ (військ наземної оборони), Військово-повітряних сил і Сил протиповітряної оборони (об'єднаних у систему повітряної оборони), а також Військово-морських сил. До військ наземної оборони відносилися також Прикордонні війська, Республіканська гвардія та війська цивільної оборони [79, с. 8].

Принциповим положенням Концепції було формування Збройних сил України на засадах розумної достатності щодо чисельності, структури та озброєння. Передбачалося, що їх бойовий і чисельний склад визначатиметься відповідно до реальних потреб оборони держави [41, с. 15].

Законодавче регулювання у сфері оборони та військового будівництва покладалося на Верховну Раду України. Президент України визначався як Верховний Головнокомандувач Збройних сил України (на перехідному етапі — Голова Верховної Ради України). Концепція також передбачала створення Ради оборони України як вищого державного органу координації оборонної політики, стратегічного планування та визначення основних напрямів військового будівництва. Окремо окреслювалися функції Міністра оборони та Генерального штабу Збройних сил України в системі військового управління [52, с. 768].

Виходячи з фінансово-економічних можливостей держави та принципу утримання Збройних сил за рахунок державного бюджету, їх чисельність визначалася на рівні 0,8–0,9% населення, що становило приблизно 400–420 тис. осіб. На перехідний період зберігалася існуюча система матеріально-технічного

забезпечення з центральних баз із поступовим удосконаленням єдиної системи постачання. Окремо наголошувалося на необхідності проведення єдиної військово-технічної політики, спрямованої на уніфікацію цивільного і військового виробництва, а також створення ефективної системи забезпечення мобілізаційних ресурсів [52, с. 768–769].

У сфері соціального захисту за військовослужбовцями зберігалися всі пільги, передбачені законодавством колишнього СРСР. Скорочення старшинського складу в процесі реформ мали здійснюватися без обмеження їх соціальних і майнових прав, а особи, які проходили військову службу добровільно за контрактом, отримували право у позаслужбовий час займатися підприємницькою діяльністю.

Верховна Рада України доручила Кабінету Міністрів та Комісії з питань оборони і державної безпеки у місячний термін розробити проєкт військової доктрини, а також утворити Державну комісію повноважних представників для проведення переговорів з Міністерством оборони СРСР і підготовки міждержавних угод щодо комплексу питань, пов'язаних із формуванням Збройних сил України [96, с. 40].

Відповідно до зазначених рішень газеті «Народна армія», що стала правонаступником друкованого органу Київського військового округу «Ленинское знамя», надано статус центрального друкованого органу Міністерства оборони України. Проєкти законодавчих актів, що впливали з Концепції оборони та будівництва Збройних сил України, передбачалося винести на всенародне обговорення шляхом їх публікації в центральній та регіональній пресі.

11 жовтня 1991 р. рішенням Верховної Ради України створено Раду оборони України як вищий координаційний орган у сфері оборони та безпеки. До її складу увійшли Голова Верховної Ради України (який водночас очолював Раду), Прем'єр-міністр, голова Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки, державні міністри з питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій, оборонного комплексу і конверсії, Міністр оборони,

Міністр закордонних справ, керівник Служби національної безпеки, командувач Прикордонних військ, командувач Національної гвардії та начальник Штабу цивільної оборони.

З 10 жовтня 1991 р. відповідно до розпорядження Прем'єр-міністра України для Міністерства оборони виділено приміщення на вул. Орджонікідзе (нині вул. Банкова) у Києві. Тут розпочала роботу ініціативна група, яка здійснювала розробку проєктів законодавчих актів, а також формування організаційної структури Міністерства оборони та Збройних сил України.

20 жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула у першому читанні законопроєкти «Про оборону України» [10] та «Про Збройні сили України» [9]. 14 листопада Указом Президії Верховної Ради України затверджено текст військової присяги та тимчасове положення про порядок її складання. Паралельно опрацьовувалися законопроєкти «Про державний кордон України», «Про альтернативну (невійськову) службу» та «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».

Водночас слід зазначити, що досягнуті наприкінці серпня домовленості з Міністерством оборони СРСР не були реалізовані в повному обсязі. Представники Генерального штабу СРСР фактично ухилялися від конструктивної взаємодії, що призводило до блокування окремих організаційних заходів із формування Міністерства оборони та Збройних сил України.

Міністерство оборони України на початковому етапі своєї діяльності не мало налагоджених прямих зв'язків із військовими частинами, з'єднаннями та об'єднаннями, дислокованими на території держави. Для вирішення цієї проблеми до складу робочої групи включено начальника оперативної групи 17-ї Повітряної армії генерал-майора авіації Г. Панкратова, що дозволило через штаб армії встановити комунікацію зі штабами військових округів, Чорноморського флоту, армій, дивізій, бригад і полків, а також забезпечити виконання окремих фінансово-організаційних операцій. Водночас численні

звернення Міністра оборони України до керівництва Збройних сил СРСР не знаходили належного відгуку [85, с. 51].

Відповідно до наказу Міністра оборони України від 1 листопада 1991 р. була утворена перша атестаційна комісія, завданням якої стала розробка кадрових підходів до формування апарату Міністерства оборони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 листопада 1991 р. [52, с. 770].

У цей же період керівництво СРСР продовжувало чинити опір процесам українського державного і військового будівництва. Як зазначав К. Морозов, під час переговорів наприкінці листопада 1991 р. представники української сторони наголошували на неможливості збереження єдиної армії в умовах набуття Україною державної незалежності, на що з боку окремих представників радянського військового керівництва лунали демонстративно політизовані заяви [52, с. 771].

6 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила закони «Про оборону України» та «Про Збройні сили України». Того ж дня затверджено текст військової присяги, яку першим у сесійній залі склав Міністр оборони України К. Морозов.

Паралельно здійснювалося формування правової бази для військових структур, що не входили до системи Міністерства оборони України. 4 листопада 1991 р. були ухвалені закони «Про Державний кордон України», «Про Прикордонні війська України», а також затверджено положення щодо їх комплектування, матеріально-технічного і фінансового забезпечення. Створено Державний комітет у справах охорони державного кордону України, головою якого та командувачем Прикордонних військ призначено генерал-лейтенанта В. Губенка (з 1992 р. — генерал-полковник) [96, с. 56].

Того ж дня Верховна Рада України ухвалила закон «Про Національну гвардію України» та відповідні положення щодо її комплектування і забезпечення. Командувачем Національної гвардії призначено полковника В. Кухарця (згодом — генерал-майор, генерал-лейтенант гвардії) [54, с. 18].

Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 4 грудня 1991 р. затверджено організаційну структуру, загальну чисельність і дислокацію підрозділів Національної гвардії України [52, с. 798].

На підставі акта, затвердженого першим віце-прем'єр-міністром України К. Масиком 27 грудня 1991 р., здійснено перерозподіл частин внутрішніх військ із передачею особового складу, озброєння та матеріально-технічної бази до складу Національної гвардії України. Станом на 31 грудня 1991 р. її чисельність становила 11 960 осіб.

5 січня 1992 р. особовий склад Національної гвардії України урочисто склав присягу на вірність Українській державі. На початку лютого 1992 р. розгорнуто систему зв'язку, створено вузли зв'язку дивізій, а батальйон зв'язку реорганізовано у полк. Окремим розпорядженням Президента України створено управління соціального і правового захисту та виховної роботи, що виконувало функції, аналогічні соціально-психологічним службам у Збройних силах України [60, с. 69].

У червні 1992 р. Національна гвардія України була суттєво посилена за рахунок передачі до її складу мотострілецької дивізії (м. Чугуїв), окремого вертолітного полку (м. Олександрія), вертолітної ескадрильї (м. Біла Церква) та інженерно-будівельного батальйону (сmt Малинівка). У зв'язку з цим створено управління авіації Національної гвардії України [61, с. 37].

Перший етап становлення Збройних сил України відбувався в умовах активного інформаційно-політичного протистояння з боку союзного центру, який до грудня 1991 р. намагався дискредитувати ідею державної незалежності та створення національних військових структур, пропонуючи натомість концепції «оновленого Союзу» та колективної безпеки. Водночас керівництво радянських військових структур загалом займало стримано-негативну позицію щодо українських ініціатив у сфері оборонного будівництва, а окремі накази спрямовувалися на невиконання рішень українських органів влади.

Після референдуму 1 грудня 1991 р. та підтвердження курсу на державну незалежність Україна фактично перейшла до етапу практичної реалізації

власної військової політики. Наприкінці 1991 р. активізовано процеси приведення дислокованих на її території військових формувань до підпорядкування українським органам влади. У цей же період розпочалося формування механізмів прийняття особового складу на присягу на вірність Україні.

Паралельно істотно ускладнилося адміністративно-організаційне забезпечення діяльності Міністерства оборони України у зв'язку зі стрімким зростанням обсягу управлінських завдань. Для забезпечення оперативного керівництва та координації військових структур здійснено перегрупування робочих органів Міністерства оборони, розгорнуто систему цілодобового чергування та забезпечено інтеграцію частини оперативних підрозділів колишнього Київського військового округу в новостворені структури оборонного відомства України.

Ще напередодні 1992 р. стало очевидним, що процес формування Збройних сил України набуває незворотного характеру. Як керівництво Російської Федерації, так і міжнародна спільнота змушені були враховувати цей факт як складову трансформації пострадянського простору та утвердження української державності.

Уже з початку січня 1992 р. розпочалося практичне впровадження військової присяги на вірність Україні у військових частинах, дислокованих на її території. 3 січня 1992 р. цей процес стартував у Міністерстві оборони України, де присягу склали вищі військові керівники, а також здійснено низку кадрових призначень у структурі оборонного відомства. У подальшому складання присяги поширене на військові округи, що забезпечило поступове охоплення значної частини особового складу. За перші два тижні близько 240 тис. військовослужбовців присягнули на вірність Україні [52, с. 773].

9 січня 1992 р. у сесійній залі Верховної Ради України відбулася Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва за участю Президента України Л. Кравчука та вищого командного складу Збройних сил. У доповіді Міністра оборони К. Морозова окреслювалися основні напрями формування

національних Збройних сил та орієнтовні строки завершення цього процесу. У виступі Президента України наголошувалося на необхідності адаптації військового будівництва до нових політико-правових умов після розпаду СРСР та на недопустимості підпорядкування українських військових структур зовнішнім управлінським центрам [52, с. 774].

У подальші дні процес складання присяги продовжився, охопивши значну частину особового складу, зокрема Прикордонні війська, які 12 січня 1992 р. також склали присягу на вірність Україні. Водночас слід зазначити, що темпи та масштаби цього процесу варіювалися залежно від категорій військових формувань та регіональної специфіки.

Наприкінці січня 1992 р. більшість військовослужбовців, дислокованих на території України (за винятком окремих стратегічних формувань), уже склали присягу на вірність українській державі. Одночасно здійснювалися заходи щодо врегулювання статусу військовослужбовців, які залишали службу або переводилися до інших держав, із забезпеченням відповідних соціальних і правових гарантій [89, с. 88].

У контексті реорганізації військового управління 27 січня 1992 р. Президент України здійснив кадрові зміни у керівництві військових округів, призначивши нових командувачів Прикарпатського, Київського та Одеського військових округів. Ці рішення були спрямовані на забезпечення керованості процесу переходу від радянської до національної системи військового управління.

Водночас невирішеним залишалося питання статусу Чорноморського флоту, що стало одним із найбільш конфліктогенних аспектів військово-політичних відносин між Україною та Російською Федерацією. У цей період командування флоту зайняло переважно проєдину позицію, що ускладнило процес формування українських військово-морських структур і призвело до загострення ситуації у Криму та Севастополі. У складі Чорноморського флоту перебувало близько 80 тис. військовослужбовців, значна кількість кораблів,

авіаційних засобів, берегових частин та інфраструктури, що підкреслювало його стратегічне значення в регіоні [4, с. 35].

Особливістю кадрового складу флоту була відсутність представників української національності серед вищого командування, що додатково ускладнювало процеси його інтеграції в систему Збройних сил України. Питання розподілу матеріально-технічної бази флоту набуло характеру тривалих міждержавних переговорів, оскільки Російська Федерація розглядала Чорноморський флот як елемент власного стратегічного потенціалу.

Водночас із 1991 р. на флоті розвивався український військово-патріотичний рух. Зокрема, створено осередки громадських організацій, які розробляли концептуальні підходи до формування Військово-морських сил України та проводили відповідну роботу серед особового складу. Однак процес складання присяги на вірність Україні на флоті супроводжувався значними організаційними та дисциплінарними обмеженнями, включно з кадровими санкціями щодо військовослужбовців, які підтримували українську державність [11, с. 200; 52, с. 776].

Паралельно тривали переговори щодо розмежування стратегічних сил колишнього СРСР. У результаті експертних обговорень визначено структуру стратегічного компоненту, до якого віднесено ракетні війська стратегічного призначення, стратегічну авіацію та відповідні системи забезпечення. Однак питання правового статусу повітряно-десантних військ, стратегічної авіації та Чорноморського флоту залишалося неврегульованим [79, с. 10; 4, с. 36].

Українська сторона наполягала на включенні до національної юрисдикції всіх сил і засобів, що не мали ознак стратегічного призначення. Водночас невизначеність у трактуванні поняття «стратегічних сил» з боку колишнього союзного військового керівництва створювала підстави для затягування переговорного процесу.

У цей же період у Збройних силах України розпочалося формування соціально-психологічної служби (СПС), концептуальні засади якої передбачали департизацію військового виховання та впровадження гуманітарно-

професійного підходу до формування особового складу. У 1992 р. створено відповідні структурні підрозділи Міністерства оборони України, а також затверджено концепцію та організаційну структуру СПС, яка стала складовою системи військового управління та була спрямована на забезпечення морально-психологічної стійкості особового складу [52, с. 777].

Щодо структури соціально-психологічної служби (СПС), то її організація передбачала включення посад начальників СПС до всіх ланок управління Збройними силами України — до рівня батальйону включно — у статусі заступників командирів (начальників) із соціально-психологічної роботи. У ротних підрозділах і прирівняних до них структурах функції реалізовувалися через методистів-організаторів СПС. Безпосереднє керівництво системою здійснював начальник соціально-психологічної служби Збройних сил України, який підпорядковувався Міністрові оборони України [8, с. 5].

У лютому 1992 р. відбулося активізування діяльності керівництва Об'єднаних Збройних сил СНД під командуванням маршала Є. Шапошнікова, що супроводжувалося загостренням суперечностей щодо процесу формування Збройних сил України та питань розподілу військового майна [73, с. 376].

Зокрема, 13 лютого 1992 р. з військового аеродрому у м. Старокостянтинів Хмельницької області здійснено переліт шести бомбардувальників Су-24М до аеродрому поблизу м. Шаталово Смоленської області. Перегін літаків здійснювався з екіпажами та супроводжувався вивезенням полкового прапора. За оцінками військових експертів, дана операція могла бути реалізована лише за умови попереднього погодження з командуванням військово-повітряних сил Російської Федерації [79, с. 9].

Президент України Л. Кравчук розцінив зазначений інцидент як порушення чинних міжнародних домовленостей та законодавства України. Водночас літаки не були повернуті українській стороні, а особовий склад, який здійснив перегін, продовжив службу в структурах Російської Федерації з підвищенням військових звань.

Фіксувалися й інші випадки переміщення військового майна за межі України. Так, 28 січня 1992 р., всупереч чинним міждержавним домовленостям і указу Президента України щодо порядку реалізації матеріально-технічних засобів Збройних сил, до Російської Федерації передано п'ять літаків-заправників, а згодом — 18 одиниць автомобільної техніки з військового летовища на Київщині [52, с. 778].

Наприкінці лютого 1992 р. Міністерство закордонних справ України оприлюднило офіційну ноту у відповідь на заяви керівництва Об'єднаних Збройних сил СНД щодо нібито претензій України на Чорноморський флот. Паралельно продовжувалися суперечності між українським військово-політичним керівництвом і центральними органами військового управління СНД. Зокрема, після відмови командувача дивізії транспортної авіації генерал-майора М. Башкірова виконувати накази про переміщення авіаційної техніки до Російської Федерації, командувач дальньої авіації генерал-полковник І. Калугін видав наказ про його звільнення, який був зупинений після втручання Президента України [11, с. 205].

Упродовж зими–весни 1992 р. в Україні тривала робота над формуванням нормативно-правової бази у сфері оборони. Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1992 р. визначено порядок грошового забезпечення військовослужбовців Збройних сил України. Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (25 березня 1992 р.) захист держави закріплено як конституційний обов'язок громадян. Термін строкової служби встановлювався на рівні 18 місяців (для осіб з вищою освітою — 12 місяців), для військовослужбовців за контрактом — 3 роки, що засвідчувало поступову трансформацію системи комплектування порівняно з радянським періодом [69, с. 38; 27, с. 11].

9 квітня 1992 р. ухвалено Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». Раніше, 2 квітня 1992 р., у Києві підписано протокол про домовленості між Головним командуванням Об'єднаних Збройних сил СНД та

Міністерством оборони України щодо організації підготовки та порядку переведення і звільнення окремих категорій військовослужбовців [27, с. 11].

Проте остаточно врегулювати статус Стратегічних сил СНД не вдалося. 14 лютого 1992 р. у Мінську підписано угоду між Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Російською Федерацією, Таджикистаном, Узбекистаном та Україною. Відповідно до статті 1 документа, Стратегічні сили визначалися як військові формування та об'єкти, що перебувають під єдиним командуванням; їх перелік мав визначатися кожною державою за погодженням із командуванням Стратегічних сил і затверджуватися Радою глав держав [91, с. 40].

Водночас угода містила низку не врегульованих положень. Зокрема, питання комплектування передбачалося врегулювати окремою домовленістю, а фінансування здійснювалося відповідно до встановлених квот, що також вимагало додаткового погодження. Окремі норми документа мали правову невизначеність: ратифікація передбачалася на національному рівні, однак процедура виходу з угоди обумовлювала необхідність попереднього повідомлення за рік, що створювало складний правовий механізм денонсації [52, с. 779].

У цих умовах актуалізувалося питання врегулювання статусу Чорноморського флоту. Однак включення цього питання до порядку денного Наради глав держав 20 березня 1992 р. заблоковане керівництвом Об'єднаних Збройних сил СНД [67, с. 26].

Паралельно у публічному просторі та військових колах посилювалися дискусії щодо розподілу флоту. У газеті Чорноморського флоту «Флаг Родины» командувач Військово-морського флоту Російської Федерації адмірал В. Чернавін оприлюднив позицію, в якій заперечував запропоновану Україною пропорцію розподілу Чорноморського флоту на рівні 9%, трактуючи її як критичну для функціонування флоту. Також він виступив проти практики складання української військової присяги, водночас пропонуючи інший розподіл сил флоту на користь України [27, с. 12].

У цей період фіксувалися також випадки переміщення військового майна за межі України. Зокрема, під час перевірок у Стрийському авіаз'єднанні (Львівська область) встановлено, що 6 лютого 1992 р. шість стратегічних бомбардувальників були передислоковані до Бобруйська і не повернуті. Крім того, зафіксовано вивезення автомобільного майна до Смоленська на значну суму. Звернення Президента України до керівництва Російської Федерації залишилися без офіційної відповіді [73, с. 88].

У березні 1992 р. також видано наказ першого заступника командувача Військово-морського флоту адмірала І. Капітанця №729/353, яким Чорноморському флоту фактично підтверджувалося підпорядкування Об'єднаним Збройним силам СНД та Військово-морському флоту Російської Федерації. Документ містив положення щодо недопущення політичної діяльності, спрямованої на зміну підпорядкування військових частин, та розглядався українською стороною як втручання у сферу національної юрисдикції [13, с. 26].

Пункт 4 зазначеного наказу був сформульований таким чином: «До офіцерів, мічманів і прапорщиків, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своїй Батьківщині та складання присяги на вірність Україні, вживати суворих заходів впливу аж до усунення від посади, яку займають, і звільнення зі служби» [27, с. 12].

У березні 1992 р. у Головному штабі Збройних сил України створено Управління Військово-морських сил, що стало важливим етапом інституційного оформлення національного військово-морського компоненту.

Загострення українсько-російських відносин відбувалося на тлі ескалації конфліктів у ряді пострадянських регіонів. У цей період загострилася ситуація в Закавказзі, а також розпочався збройний конфлікт у Придністров'ї між Молдовою та самопроголошеними структурами на лівобережжі Дністра [96, с. 99].

2 квітня 1992 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин підпорядкував собі 14-ту армію, дислоковану на території Молдови. Наступного дня у

Севастополі відбувся візит віце-президента Росії О. Руцкого, під час якого в штабі Чорноморського флоту проведено нараду за участю керівництва флоту, зокрема адміралів В. Чернавина та І. Касатонova. У публічних заявах О. Руцкой наголосив на неприпустимості «приватизації» Чорноморського флоту Україною та допустив можливість його переходу під юрисдикцію Російської Федерації.

На цьому тлі активізувалися політичні сили в Криму, що виступали за перегляд статусу півострова. Ряд організацій ініціював збір підписів за проведення референдуму щодо політичного статусу Криму, попри те, що 1 грудня 1991 р. населення регіону вже брало участь у загальноукраїнському референдумі щодо Акта проголошення незалежності України [76, с. 5].

У публічному дискурсі активно відтворювалися тези про історичну належність флотів Росії, що використовувалися як аргумент у політичних дискусіях щодо Чорноморського флоту [52, с. 781].

У відповідь на зазначені процеси Указом Президента України від 6 квітня 1992 р. контр-адмірала Б. Кожина призначено командувачем Військово-морських сил України. Напередодні, 5 квітня 1992 р., видано Указ «Про невідкладні заходи щодо будівництва Збройних сил України», яким передбачалося підпорядкування Міністерству оборони України всіх військових формувань, дислокованих на території держави, а також формування Військово-морських сил України на базі Чорноморського флоту.

7 квітня 1992 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин видав указ про підпорядкування Чорноморського флоту юрисдикції Росії, що призвело до різкого загострення міждержавних відносин [82, с. 320].

У ході подальших переговорів Президенти України та Російської Федерації домовилися про тимчасове призупинення односторонніх дій у сфері військового будівництва. 10 квітня 1992 р. Президент України підписав указ про формування делегації для переговорів з Російською Федерацією та тимчасово призупинив дію положень свого попереднього указу щодо Чорноморського флоту [13, с. 30].

Заплановані переговори в Одесі (22 квітня 1992 р.) не відбулися, що пов'язано з відсутністю погодження з російської сторони. У цей період продовжувалися політичні процеси, пов'язані зі спробами перегляду статусу Криму та посиленням регіональних сепаратистських тенденцій.

21 травня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», якою визнала такими, що не мають юридичної сили, рішення 1954 р. про передачу Кримської області до складу Української РСР. При цьому не враховано, що остаточне рішення з цього питання ухвалене Верховною Радою СРСР як союзним органом державної влади, який на момент прийняття зазначеної постанови припинив своє існування [87, с. 74].

У подальшому, після серії переговорів між Сімферополем і Києвом, досягнуто компромісних рішень. Верховна Рада Криму, отримавши низку політико-економічних поступок, ухвалила рішення про скасування акта про самостійність та запровадила мораторій на проведення референдуму щодо підтвердження цього акта. Це створило передумови для подальшого переговорного процесу між Україною та Російською Федерацією щодо комплексу кримських питань.

У цей же період тривала реалізація міжнародних зобов'язань України щодо вивезення тактичної ядерної зброї з її території. Водночас контроль української сторони за цим процесом був обмеженим. Значні обсяги ядерного озброєння та матеріальних ресурсів переміщувалися до Російської Федерації без належного механізму компенсації. При цьому тактичні ядерні боєзаряди транспортувалися у незнешкоджені вигляді, що фактично призводило до нарощування військового потенціалу держави-отримувача. Аналогічні процеси відбувалися також у Білорусі та Казахстані [52, с. 782].

Паралельно керівництво Збройних сил України активізувало участь у діяльності міжнародних безпекових структур, зокрема координаційних органів Північноатлантичної асамблеї, а також у міжнародних конференціях і

семінарах. Міністр оборони України К. Морозов здійснив офіційний візит до Сполучених Штатів Америки [66, с. 449].

У цей період розроблено концепцію реформування системи військової освіти в Україні, автором якої виступив начальник управління військової освіти Міністерства оборони України полковник Ю. Прокоф'єв. Концепція, затверджена Міністром оборони України 28 лютого 1992 р., передбачала оптимізацію мережі військово-навчальних закладів: із 34 закладів 20 мали бути реорганізовані у 10 укрупнених установ, дев'ять з яких підпорядковувалися Міністерству оборони, а один — Прикордонним військам [94, с. 9].

Додатково передбачалося перетворення частини закладів на військові факультети та відділення військової підготовки, створення навчальних центрів Міністерства оборони, передача окремих установ до Міністерства освіти для формування військових ліцеїв і науково-освітніх структур [94, с. 10].

Важливою подією цього етапу став III з'їзд офіцерів України, що відбувся 4–5 квітня 1992 р. У його роботі взяли участь 918 делегатів, а також представники військових кіл української діаспори та офіцери, які проходили службу в інших державах СНД.

У травні 1992 р. у Російській Федерації створено Міністерство оборони, яке очолив генерал армії П. Граčov, колишній командувач Повітряно-десантних військ СРСР. Це засвідчило інституційну трансформацію російської військової системи в умовах формування нових міждержавних відносин у пострадянському просторі.

На Нараді глав держав у Ташкенті, що відбулася 15 травня 1992 р., ухвалено низку документів у сфері військового співробітництва держав-учасниць СНД. Зокрема, прийнято Заяву глав держав щодо скорочення Збройних сил колишнього СРСР, а також низку міждержавних угод, які регламентували діяльність правоохоронних органів в Об'єднаних Збройних силах СНД, порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, систему державного страхування, принципи військових перевезень і

організацію медичного забезпечення військовослужбовців, працівників і службовців військових структур держав-учасниць СНД [30, с. 19].

Водночас у другій половині травня 1992 р. загострення українсько-російських відносин зумовило необхідність проведення окремих двосторонніх переговорів на найвищому рівні. Така зустріч відбулася 23 червня 1992 р. в Дагомисі поблизу Сочі, де підписано Договір між Україною та Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин [88, с. 150].

У зазначеному документі закріплювалися принципи відкритості кордонів і безвізового режиму пересування громадян обох держав, а також окреслювалися наміри щодо передачі Україні частини закордонного майна колишнього СРСР. Окремі положення договору (статті 14–15) стосувалися військово-морського питання. Сторони підтвердили необхідність продовження переговорів щодо створення на базі Чорноморського флоту окремих військово-морських сил України та Російської Федерації, а також використання існуючої системи базування і матеріально-технічного забезпечення. До завершення переговорного процесу сторони зобов'язувалися утримуватися від односторонніх дій. Водночас військовослужбовці, які проходили службу у частинах Об'єднаних Збройних сил СНД, мали складати присягу відповідно до громадянства держави, яку вони представляли [52, с. 783].

Попри досягнуті домовленості, практична реалізація їх положень залишалася складною. Ситуація в Криму та на Чорноморському флоті характеризувалася збереженням напруженості, ускладненої проблемами підпорядкування та майнового розподілу. У цьому контексті показовим став інцидент 21 липня 1992 р., коли сторожовий корабель під командуванням капітан-лейтенанта С. Настенка залишив пункт базування в Донузлаві та здійснив перехід до Одеси під державним прапором України, що розцінено як акт політичного протесту проти дій командування Чорноморського флоту [13, с. 40–41].

Командування флоту організувало переслідування корабля із залученням кількох бойових одиниць. Інцидент засвідчив наявність глибоких

суперечностей у військово-політичному управлінні флотом у перехідний період та ускладнення процесу формування національних Військово-морських сил України.

Про перехід сторожового корабля СКР-112 до складу Військово-морських сил України командувачу Прикордонних військ України стало відомо о 9 год. 35 хв. Того ж дня генерал В. Губенко провів телефонну розмову з начальником штабу Чорноморського флоту віце-адміралом Г. Гуріновим, у ході якої запропоновано утриматися від застосування силових заходів у зв'язку з напруженою ситуацією навколо корабля. Відповіддю стало підтвердження намірів щодо його зупинення із застосуванням наявних засобів.

Дії українських прикордонних підрозділів здійснювалися відповідно до Закону України «Про державний кордон України»: за бойовою тривоною піднято три катери. Водночас у ході інциденту відбулося відключення морських підрозділів від системи гучномовного та телефонного зв'язку Чорноморського флоту, що ускладнило оперативне управління ситуацією [93, с. 69].

Інцидент із СКР-112 актуалізував питання правового статусу військово-морських сил у перехідний період та проблеми юрисдикції у територіальних водах України. У цьому контексті постало питання про механізми забезпечення державного суверенітету в умовах паралельного функціонування колишніх союзних військових структур.

Подальший розвиток українсько-російських переговорів щодо Чорноморського флоту призвів до зустрічі президентів України та Російської Федерації 3 серпня 1992 р. у Ялті. За її результатами досягнуто домовленостей про запровадження перехідного періоду тривалістю три роки, у межах якого Чорноморський флот мав функціонувати як об'єднане формування України та Росії під спільним командуванням. Передбачалося паритетне комплектування флоту, а також підпорядкування управлінських структур президентам обох держав. Сторони також погодили використання існуючої системи базування та матеріально-технічного забезпечення.

Водночас частина українських політичних і громадських організацій критично оцінила досягнуті домовленості, вказуючи на їх невідповідність положенням національного законодавства та актам про державний суверенітет України.

Улітку 1992 р. Україна також взяла участь у міжнародних миротворчих операціях: сформовано український миротворчий контингент («блакитні шоломи»), який увійшов до складу сил ООН у колишній Югославії [54, с. 163].

У червні 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, що передбачав обмеження основних категорій озброєнь. Відповідно до встановлених квот Україна зобов'язалася скоротити, зокрема, танковий парк, бронетехніку та бойову авіацію. Практична реалізація цих положень розпочалася в серпні 1992 р. [96, с. 101].

Паралельно тривала розробка військової доктрини України, проєкт якої неодноразово розглядався у профільних комісіях Верховної Ради та був схвалений Радою оборони України 4 липня 1992 р. Основними положеннями доктрини визначалися оборонний характер військової політики, принцип оборонної достатності, відсутність територіальних претензій до інших держав, невикористання сили як інструменту зовнішньої політики, а також курс на європейську інтеграцію України [52, с. 785–786].

У цей же період пропонувалися концепції реформування структури Збройних сил, зокрема щодо об'єднання Військ протиповітряної оборони та Військово-повітряних сил у єдиний вид — Війська повітряної оборони. Така модель передбачала централізовану систему управління та інтеграцію авіаційних і ППО-складових, що мало забезпечити як оперативну ефективність, так і економічну оптимізацію військового управління [62, с. 234].

28 серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України ухвалила рішення про створення нового виду Збройних сил — Військ повітряної оборони. Їх формування передбачалося шляхом поетапного об'єднання відповідних структур ППО і ВПС, а керівництво реформою покладено на призначеного командувача цього виду військ.

Крім того, у липні 1992 р. ухвалено низку президентських указів, що стосувалися розвитку оборонного сектору, формування Ради національної безпеки України, а також регулювання окремих соціально-правових питань військовослужбовців.

Наприкінці серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України ухвалила рішення про створення на базі Одеського та Прикарпатського військових округів відповідно Південного і Західного оперативних командувань, а також про реорганізацію їх з'єднань і частин.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про реформу військової освіти» від 19 серпня 1992 р. здійснено суттєву реорганізацію системи військової освіти. Зокрема, 34 вищі військові навчальні заклади були реорганізовані у сім військових інститутів, один військовий університет, одну Академію Збройних сил України, а також у три відділення військової підготовки. Крім того, при закладах вищої освіти створено 43 військові кафедри. У Києві та Львові відкрито військові ліцеї; їх подальше розширення передбачалося в низці обласних центрів України, зокрема у Сумах, Харкові, Донецьку, Сімферополі, Чернігові та Житомирі. Окремі кадрові зміни відбулися у Чорноморському вищому військово-морському училищі імені П. С. Нахімова [94, с. 10].

У вересні 1992 р. проведено ротацію командувача Прикарпатського військового округу. На цю посаду призначено генерал-лейтенанта В. Собкова, який до того очолював Головний штаб Збройних сил України.

Одним із ключових завдань Міністерства оборони України у 1992 р. стала розробка військових статутів для Збройних сил України. Реалізація цього завдання ускладнювалася відсутністю безперервної традиції української військової термінології, що було наслідком тривалого періоду уніфікації військової лексики в радянський період, а також маргіналізації українських військових традицій у попередні десятиліття [52, с. 787].

У зв'язку з цим постала необхідність формування національної військової термінології та вироблення відповідників для сучасних військових команд і

термінів без механічного калькування з російської мови. Для вирішення цього завдання створено термінологічну комісію з перекладу військових статутів українською мовою, яку очолив Я. Дашкевич. Робота проводилася у Львові та Києві, а вже 20 вересня перекладені тексти статутів були передані Міністру оборони України К. Морозову [96, с. 105].

У результаті перекладу до статутних документів внесено обмежені зміни, зокрема запроваджено українські найменування окремих піхотних підрозділів (відділення — рій, взвод — чота, рота — сотня, батальйон — курінь), а також систему українських військових рангів. Водночас остаточне затвердження цих нормативних актів на державному рівні не відбулося, оскільки вони не були формально введені в дію Президентом України як Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України [48, с. 120].

З травня по листопад 1992 р. у США і Канаді побувала ланка українських асів-льотчиків на чолі з полковником В. Ковалем. На двох літаках МІГ-29, які транспортував туди повітряний лайнер АН-124 «Руслан», українські льотчики виконали 209 польотів, взяли участь у 17 авіашоу. Літаки несли на оперенні знаки розрізнення України, а майстерність льотчиків отримала з боку американських та канадських фахівців найвищу оцінку.

Наприкінці літа у Військово-повітряних силах України створено ескадрилью «Блакитна стежа» — спеціальний підрозділ, який мав за мету забезпечити чітке виконання міжнародних договорів з роззброєння. Ескадрилья складалася з двох літаків АН-30 та шести літаків АН-26; базування — летовище в Борисполі. «Блакитна стежа» працювала з українськими інспекційними групами за кордоном, що заключили договори про роззброєння.

У жовтні 1992 р. проведено дуже суттєву реорганізацію структури сухопутних військ України — розформовано оперативні групи Київського військового округу і включено їх до складу Західного і Південного оперативних напрямів.

Наприкінці 1992 р. в основному сформовано Головний штаб Збройних сил України, який мав у своїй структурі управління мобілізації і

комплектування кадрів, соціально-психологічне, матеріальних фондів, тилу, фінансів, служби військ, морське, освіти, озброєння, торгівлі тощо [36, с. 43]. Осіння військова перевірка військ показала, що у 1992 р. з формувань, які дислокувалися на території України, були створені власні Збройні Сили, проведено навчання усіх рівнів, у тому числі й в Головному штабі, оперативно-мобілізаційні збори, фронтові армійські (корпусні) навчання. У сухопутних військах проведено близько 150 командно-штабних навчань (КШН) з дивізіями і полками. Усі батальйонні – 50 та ротні – 251, в тому числі й з бойовим стрільбами, оцінені позитивно [52, с. 788].

1992 р. був роком 50-річного ювілею Української Повстанської Армії. Ювілейні святкування проходили фактично по всій Україні. Це мало певний вплив на піднесення патріотичного руху в армії, однак викликало шалену злобу з боку різного роду реваншистських і прокомуністичних сил [27, с. 789].

1992 р. став роком започаткування процесу міжнародних контактів вищого військового керівництва України з розвиненими державами світу. Навесні 1992 р. Міністр оборони України відвідав північноамериканський континент [46, с. 127]. У листопаді 1992 р. Київ відвідав тодішній Верховний головнокомандувач об'єднаних військ НАТО в Європі та головнокомандувач військ США в Європі генерал Дж. Шалікашвілі [26, с. 9].

Також слід зазначити, що воєнізовані формування Цивільної оборони колишнього СРСР теж зазнали певних змін у цей час. Адже вони були дуже громіздкою і недосконалою структурою. Особливо наочно нездатність діяти в сучасних умовах показала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції.

І як не дивно, але й надалі спостерігалася відсутність сучасної апаратури, нефаховість штатних працівників. Наприклад, у хімічному батальйоні цивільної оборони з 18 офіцерів лише один був хіміком, а військові навіть не знали, що має робити їх підрозділ під час тривоги [47, с. 107].

Відтак, після проголошення незалежності постало питання про концепцію Цивільної оборони держави та закон «Про Цивільну оборону України». Перше

слухання запропонованого Кабінетом Міністрів закону відбулося на пленарному засіданні Верховної Ради у лютому 1992 р., а невдовзі цей документ ухвалено [35, с. 65].

Відповідно до нього Начальником Цивільної оборони України ставав прем'єр-міністр. На територіальному рівні формування цивільної оборони мали подвійну підлеглість: керівникам місцевої держадміністрації і безпосередньо штабу цивільної оборони держави. Обласним штабам цивільної оборони підлягали також спеціалізовані й неспеціалізовані формування [86, с. 15].

Тобто, у 1992 р. багато спецпідрозділів військ Цивільної оборони виведено з підлеглості Міністерства оборони і підпорядковано штабові Цивільної оборони України, яким керував Кабінет Міністрів. Організовано автоматичний прогнозно-моделюючий центр науково-технічної оснащеності, який не мав аналогів на той час [52, с. 800-801].

До однієї з найважливіших функцій держави, яка дбає про свій суверенітет, є охорона державного кордону. Загальна протяжність кордонів України, станом на 1991 р. складала 7698 км, з них з Росією – 2484 км, Білорусією – 952 км, Румунією – 608 км, Польщею – 542 км, Словаччиною – 98 км, Угорщиною – 135 км, Молдовою – 1194 км. Протяжність морської ділянки державного кордону – 1758 км (Чорноморської – 1533 км, Азовської – 225 км). Тому, попри певні згадки у роботі про Прикордонні війська (в загальному контексті розбудови Збройних сил України), на нашу думку, слід цьому питанню приділити більше уваги.

У структурі колишнього СРСР прикордонники належали до зловісного КДБ. Після проголошення незалежності України взято курс на створення окремого військового формування, завданням якого стали виключно функції охорони державного кордону молодій державі.

Треба відзначити, що підготовка засадничих законопроектів, що стосуються діяльності Прикордонних військ України, була здійснена у дуже стислі терміни. Вже 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила закони «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України»

та «Положення про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України» [38, с. 94].

Цьому сприяла енергійна праця командувача Західного округу Прикордонних військ колишнього СРСР генерал-лейтенанта В. Губенка, який зумів мобілізувати своїх підлеглих на створення нової структури незалежної держави. Наприкінці 1991 р. В. Губенко отримав призначення головою Державного комітету в справах охорони державного кордону України – командувачем Прикордонних військ України.

Наказом №274 від 25 грудня 1991 р. голова Держкомкордону оголосив закони України і Положення про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ, зобов'язавши Прикордонні війська з 18 грудня 1991 р. у службово-бойовій діяльності керуватися виключно цими законодавчими актами [40, с. 5].

У місячний термін структури Держкомкордону мали забезпечити вивчення законів України, до 30 січня 1992 р. передбачалося внести зміни в програму командирського вишколу офіцерів і прапорщиків, а до 30 травня 1992 р. від усього офіцерського корпусу були прийняті заліки на знання цих законів [52, с. 802].

У квітні 1992 р. на підставі ухвали Кабінету Міністрів українські прикордонники змінили колір прикордонних стовпів з червоно-зелених на кольори державного прапора України, ліквідували символіку тоталітарного режиму на контрольно-перепускних пунктах, заставах, кораблях.

У зв'язку з загостренням конфлікту в Придністров'ї, Президент України Л. Кравчук 17 березня 1992 р. підписав Указ «Про заходи по охороні державного кордону України з Республікою Молдова».

На виконання цього указу, інших рішень уряду вже з 20 березня Прикордонні війська України разом з підрозділами Міністерства внутрішніх справ і Національної гвардії України перекрили найважливіші напрямки українсько-молдавського кордону [75, с. 99].

Головним завданням стало забезпечення територіальної цілісності й недоторканості кордонів, захист населення прикордонних з Молдовою районів [43, с. 45].

Оскільки збройний конфлікт розгорнувся в районах, які безпосередньо прилягають до кордону України, всі частини підсилено бронетехнікою. Лише у 1992 р. українські прикордонники спільно з підрозділами Міністерства внутрішніх справ і Національної гвардії України вилучили близько 1000 одиниць стрілецької зброї, велику кількість набоїв, контрабанди, у тому числі й стратегічної сировини [52, с. 803-804].

Отже, підсумовуючи державотворчий процес другої половини 1991 р. – 1992 р., слід зазначити, що проведено справді грандіозну роботу. З проблем військового будівництва Верховна Рада України ухвалила десятки правових документів, які створили необхідну правову базу, показали усьому світові цивілізований еволюційний шлях переходу від радянських збройних сил до національної армії. Головними рисами законів України з військових питань були демократія, гуманізм, верховенство права, відкритість, позапартійність, національно-патріотичний характер виховання військових.

Разом з тим, з вини Російської Федерації, виникали постійні конфліктні ситуації щодо розподілу військового майна, у тому числі й Чорноморського флоту. Москва до останнього намагалася зірвати процес створення Збройних сил України.

РОЗДІЛ IV. ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ (1993–1997 рр.)

Навесні 1993 р. перетворення в структурах ЗСУ продовжилися. Зокрема, соціально-психологічна служба Міністерства оборони підготувала типові навчальні плани гуманітарної підготовки. Ці плани передбачали вивчення історії України, історії українського війська, військового права і актуальних проблем військової педагогіки й психології. Заняття для офіцерського корпусу передбачалося проводити за 84-годинною програмою, для прапорщиків – 116 год., для курсантів – 168 або 88 год. (залежно від тривалості навчання), для курсантів навчальних частин, що готували молодших командирів (сержантських та інших шкіл) – 82 год.

Для праці в соціально-психологічній службі Міноборони залучено відомих в Україні вчених і громадських діячів [34, с. 190-191]. У соціально-психологічній службі Прикарпатського військового округу на посаді провідного наукового співробітника працював отець В. Сичак – перша духовна особа в сучасній Українській армії [39, с. 191-192]. На порядку денному постало питання відродження інституту капеланства [52, с. 788].

Навесні 1993 р. у війська скеровано директиву про вивчення української мови, яка зобов'язувала поступово запроваджувати українське діловодство, проведення державною мовою усіх нарад, зборів [50, с. 34]. До кінця 1995 р. усі печатки, штампи, офіційні бланки теж передбачалося перекласти українською мовою. Це, однак, не означало, що проводилася примусова українізація військовиків інших національностей, проте кожен з них зобов'язаний був володіти мовою держави, якій він присягнув.

Для реалізації процесу впровадження в армії української мови у надзвичайно стислі терміни підготовлено «Російсько-український словник для військових», що мав надати реальну допомогу в опануванні українською мовою в усіх родах і видах військ.

У травні 1993 р. у Ризі проходила зустріч міністрів оборони країн Центральної Європи, в якій взяли участь керівники військових відомств

Болгарії, Білорусі, Угорщини, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, Естонії, України [66, с. 20].

Міністри обговорили питання, пов'язані з проблемами розбудови національних Збройних сил, розвитком відносин країн Центральної Європи з НАТО, іншими європейськими військовими організаціями, співробітництвом у галузі військової освіти, питання, пов'язані з перебуванням російських військ на території ряду незалежних держав [77, с. 65].

На початку червня 1993 р. Україну відвідав Міністр оборони США Л. Еспін, особистий радник Президента Франції, начальник Генерального штабу Збройних сил Франції адмірал Ж. Ланксад. Наприкінці травня 1993 р. у Києві перебувала делегація військового відомства Великобританії на чолі з заступником начальника управління НАТО та держав Східної Європи П. Тіпплом, яка працювала над підготовкою угоди про двостороннє військове співробітництво між Великобританією і Україною [52, с. 789].

Початок 1993 р. характеризувався подальшими грубими порушеннями з боку Російської Федерації засад Ялтинських домовленостей щодо Чорноморського флоту. Так, всупереч волі Президента Л. Кравчука і Міністра оборони України, начальником штабу Чорноморського флоту призначено віце-адмірала П. Святашова. По суті, попри його формальне призначення першим заступником командувача Військово-морського флоту Росії, на флоті продовжував фактично домінувати І. Касатонов, який розбазарював майно, переганяв бойові вертольоти до Анапи та організовував відверті переслідування українських патріотів.

Ситуація істотно не змінилася і після призначення командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала Е. Балтіна (військове звання адмірала присвоєне указом Б. Єльцина 16 червня 1993 р.). З його приходом порушення на флоті набули більш витончених форм. Водночас Москва посилила політичний тиск на Київ, висуваючи вимоги щодо поділу не лише флоту, а й фактично української території, зокрема Криму, апелюючи до тези «Крым по праву принадлежит России» [52, с. 790].

Попри протидію з боку Російської Федерації, на початку 1993 р. у складі Військово-морських сил України вже перебували корабель управління «Славутич», СКР-112 та МДКП «Донець», а також два екіпажі новозбудованих кораблів — крейсер «Гетьман Сагайдачний» і МПК «Луцьк» [19, с. 112].

На суднобудівних підприємствах України у 1993–1996 рр. планувалося збудувати 11 надводних кораблів, зокрема ракетний крейсер «Галичина» водотоннажністю 10 тис. т, два середні крейсери, п'ять малих протичовнових кораблів, два десантні кораблі та танкер.

Водночас наказ Міністра оборони України № 65 від 8 квітня 1993 р. «Про призначення начальників гарнізонів» визначав, що з 15 квітня 1993 р. у гарнізонах Севастополя, Феодосії, Керчі, Миколаєва, Очакова, Ізмаїла, Сак, Октябрська, Гвардійська, Балаклави, Новоозерного, Мирного, Веселого, Качі діють виключно директиви Міністерства оборони України, а всі накази, розпорядження та вказівки Міністерства оборони Росії і командування Чорноморського флоту щодо військових комендатур на території України визнаються недійсними [49, с. 24].

Зазначені події фактично активізували багатовекторну акцію тиску на українську державність. Підвищено грошове забезпечення морських офіцерів Чорноморського флоту, зросли ціни на енергоносії, а також розпочато масштабну провокацію із підняттям на кораблях 171-го дивізіону суден забезпечення Чорноморського флоту андріївських прапорів.

Реакція України була стриманою, однак принциповою: оскільки Андріївський прапор є символом Військово-морського флоту Росії, відповідні кораблі отримували статус суден іноземної держави, що дислоковані на території України, а члени їх екіпажів розглядалися як громадяни України, які проходять службу на суднах іншої держави [68, с. 5–6].

У зв'язку з тим, що перебування на території України суден під Андріївським прапором розцінювалося як пряме порушення українського законодавства, Міністр оборони України наказав розробити та погодити з керівництвом Збройних сил Російської Федерації комплекс організаційних

заходів щодо виведення цих суден за межі України, а також щодо припинення їх фінансування. Паралельно Міністерство закордонних справ України направило відповідну ноту до МЗС Російської Федерації [52, с. 790–791].

Ситуація, що склалася напередодні запланованих на 17 червня 1993 р. переговорів між Л. Кравчуком і Б. Єльциним щодо подій на Чорному морі, була вкрай несприятливою для України. Використовуючи страйкові виступи шахтарів Донбасу, зумовлені різким підвищенням Росією цін на енергоносії, а також активізацію «п'ятої колони» в Криму (керівництво місцевого парламенту, зокрема М. Багров, відверто декларувало концепцію «спільного флоту»), Російська Федерація створювала умови для тиску на українську сторону з метою досягнення вигідних для себе рішень [31, с. 20].

Переговори відбулися в Завидово під Москвою. За їх результатами підписано низку домовленостей, відповідно до яких поділ Чорноморського флоту разом з усією інфраструктурою мав здійснюватися за принципом 50 на 50 відсотків. У таких же пропорціях передбачалося і його фінансування. Також домовлено, що процес поділу розпочнеться у вересні 1993 р., а на перехідний період запроваджуються єдині норми грошового забезпечення. Окремо передбачалася участь російської сторони у розвитку соціально-економічної інфраструктури Севастополя та інших населених пунктів дислокації флоту Російської Федерації. Для реалізації практичних питань створено міждержавну комісію [19, с. 115].

Під час наступної зустрічі української та російської делегацій, що відбулася 3 вересня 1993 р., ключовим питанням знову стало врегулювання статусу флоту в контексті ядерного роззброєння України. Російська сторона посилювала тиск, погрожуючи обмеженням постачання енергоносіїв; за тиждень до переговорів їх постачання до України скорочено на 24%. Окрім цього, висувалися вимоги щодо негайного погашення заборгованості за енергоносії з подальшим її можливим списанням як компенсації за українську частку Чорноморського флоту [78, с. 115–116].

У підсумковому протоколі зустрічі зафіксовано формулу, відповідно до якої Російська Федерація отримувала весь флот разом з інфраструктурою, розташованою в Криму, натомість Україна — відповідну компенсацію. Хоча текст документа прямо не деталізував механізм списання боргів як форми компенсації, так звані «масандрівські домовленості» щодо флоту викликали значний негативний резонанс в українському суспільстві [17].

Російська сторона послідовно поєднувала політичний і безпековий тиск із економічним, використовуючи залежність України від постачання енергоносіїв. Водночас позиція Л. Кравчука на цих переговорах значною мірою визначалася також внутрішньополітичними чинниками, зокрема прагненням послабити конфронтацію між Б. Єльциним і Верховною Радою Російської Федерації, де переважали комуністичні сили. Після масандрівських домовленостей Чорноморський флот, який раніше демонстрував симпатії до Р. Хасбулатова та О. Руцького, остаточно перейшов у політичне підпорядкування президента РФ [53, с. 11].

Тобто, проблематика Чорноморського флоту й Криму, окрім того, що ставала предметом гострих дискусій в українсько-російських відносинах, одночасно перетворювалася на важливий чинник внутрішньополітичного протистояння в обох державах — у контексті боротьби Б. Єльцина з Верховною Радою Росії та Л. Кравчука з проросійськи налаштованими політичними елітами Криму. Саме останні розцінили Масандрівські домовленості щодо Чорноморського флоту як прояв слабкості Києва [19, с. 118].

У жовтні 1993 р. розпочався процес інституціоналізації кримського сепаратизму, що проявився у спробах підвищення статусу органів влади в Автономній Республіці Крим. Зокрема, запроваджено інститут президентства в Криму, ухвалено відповідний «закон» Верховною Радою Криму та призначено президентські вибори. Очевидно, що така інституціоналізація сепаратизму, уособлена Ю. Мешковим, суттєво посилила позиції Москви в переговорному процесі з Україною [78, с. 116].

15 квітня 1994 р. у Москві відбувся черговий етап переговорів, за підсумками якого лідери обох держав підписали нову угоду щодо врегулювання питання розподілу Чорноморського флоту. Документ передбачав запровадження роздільного базування російського та українського флотів. Ця угода фактично розширювала рамки Масандрівських домовленостей, конкретизуючи, що українська сторона отримує 15–20% від загальної кількості кораблів і суден [23].

Водночас навіть такі кроки з боку Києва не призвели до повного усунення сепаратистських тенденцій у Криму. Під керівництвом Ю. Мєшкова, за підтримки Москви, продовжувався курс на загострення конфлікту з центральною владою України та поглиблення інтеграційних зв'язків із Російською Федерацією. Лише після перемоги Л. Кучми на позачергових президентських виборах 10 липня 1994 р. почалася певна деескалація протистояння між Києвом та Кримом. В Автономній Республіці Крим і в Севастополі Л. Кучма отримав найбільшу підтримку виборців, що відображало очікування частини населення Півдня та Сходу України щодо нормалізації відносин із РФ і більш компромісного підходу до двосторонніх питань у порівнянні з попереднім президентським курсом.

Підписання Будапештського меморандуму також значно підсилило позиції Києва в контексті захисту українського суверенітету над Кримом і Севастополем. Згідно з цим документом, Російська Федерація разом з іншими постійними членами Ради Безпеки ООН гарантувала територіальну цілісність і політичну незалежність України. Хоча це не припинило подальших російських політичних провокацій та підтримки сепаратистських настроїв у Криму, однак суттєво послабило позиції проросійських організацій, оскільки Москва офіційно підтверджувала визнання Криму і Севастополя складовою частиною суверенної території України [78, с. 116].

Новий підхід української влади до врегулювання кримської проблеми поєднував економічні механізми впливу, адміністративний тиск та водночас надання певних економічних і майнових преференцій частині колишньої

партійної номенклатури в Криму. Зокрема, це включало розширення можливостей приватизації прибуткових об'єктів. Паралельно українська сторона демонструвала готовність до компромісних рішень із Російською Федерацією у питанні поділу Чорноморського флоту [90, с. 115].

Показовим у цьому контексті стала чергова угода щодо Чорноморського флоту, підписана Л. Кучмою та Б. Єльциним 9 червня 1995 р. у Сочі. Українська сторона погоджувалася на розміщення Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі. Угода підтверджувала принцип розподілу майна у пропорції 50% на 50%, однак фактична частка корабельного складу, що відходила Україні, становила 18,3%, тоді як Російська Федерація отримувала 81,7%. Окремо передбачалося, що кожному офіцеру, мічману та прапорщику гарантується право вільного вибору подальшого проходження служби [24].

Сочинська угода не усунула всіх суперечностей українсько-російських відносин, а питання статусу Севастополя залишалося нерегульованим. У жовтні 1996 р. російський парламент ухвалив резонансний закон «Про припинення розподілу Чорноморського флоту», фактично закликаючи до мораторію на виконання попередніх міжнародних домовленостей. Одночасно посилювалася риторика окремих політичних сил у Росії щодо необхідності перегляду чинних угод з Україною.

Водночас президент Б. Єльцин намагався зберігати зобов'язання, взяті Російською Федерацією, що призводило до нового витка внутрішньополітичного протистояння між виконавчою владою та парламентом. Ці суперечності щодо зовнішньополітичного курсу, зокрема у відносинах з Україною, посилювали нестабільність російської політичної системи та ускладнювали врегулювання спірних питань між державами [51, с. 37].

Позиція російського парламенту щодо міжнародних угод формувалася під впливом низки чинників, серед яких — завершення першої чеченської кампанії та актуалізація питання розширення НАТО на постсоціалістичний простір. У цьому контексті Російська Федерація намагалася компенсувати

втрату впливу в одних регіонах через посилення позицій у відносинах з іншими пострадянськими державами, зокрема з Україною.

Питання перегляду попередніх угод із Заходом і Україною стало, таким чином, складовою стратегії Москви щодо збереження впливу та забезпечення безпеки в межах її «сфери інтересів». Російський парламент використовував цей підхід як інструмент політичного тиску на західні держави та як спробу відстоювання власних геополітичних позицій у регіоні, особливо в контексті розширення НАТО на країни колишнього соціалістичного табору [78, с. 117].

Очевидно, що проблема визначення статусу Чорноморського флоту колишнього СРСР виходила далеко за межі суто двосторонніх українсько-російських відносин. Від її врегулювання значною мірою залежали стабільність і безпека всього Чорноморського регіону. Саме тому держави Заходу були зацікавлені у врегулюванні відносин між Російською Федерацією та Україною, які відігравали важливу роль не лише на пострадянському просторі, але й у ширшому європейському контексті [32, с. 6–7].

Попри політичні маніпуляції окремих російських діячів щодо розподілу флоту та кримського питання загалом, тривала активна підготовка до укладення базового договору між Україною і Росією. Цей документ мав на меті врегулювати ключові спірні питання та стати основою для формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин.

Парафування проєкту договору відбулося 8 лютого 1995 р. Відповідно до попередніх домовленостей, російська сторона погоджувалася на його підписання за умови остаточного врегулювання питання Чорноморського флоту. У цьому контексті Москва наполягала на винесенні флотського питання в окремі угоди, які мали передувати підписанню основного двостороннього договору [51, с. 38].

Геополітичний чинник, зокрема розширення НАТО, відігравав ключову роль у формуванні позиції російської політичної еліти щодо необхідності врегулювання відносин з Україною. Перспектива розширення Альянсу на пострадянський простір спонукала Російську Федерацію до активізації власних

інтеграційних проєктів і зміцнення позицій у регіоні. Таким чином, цей фактор значною мірою визначав стратегічні підходи Москви до політики на пострадянському просторі.

Загострення конфронтації з Києвом могло суттєво ускладнити позиції Росії, оскільки в умовах напружених відносин із сусідньою державою процес укладання міждержавних угод і врегулювання конфліктних питань ставав би значно складнішим. Така ескалація могла бути розцінена як загроза стратегічним інтересам Російської Федерації в регіоні, особливо з урахуванням геополітичної ситуації середини 1990-х років [25, с. 70–71].

Уже 28 травня 1997 р. закладено основу остаточного вирішення комплексу проблем розподілу Чорноморського флоту між Україною і РФ шляхом підписання трьох міждержавних угод. Параметри розподілу флоту визначалися на основі Сочинської угоди. Зокрема, Угода про параметри поділу Чорноморського флоту закріплювала Севастополь як головну базу Чорноморського флоту РФ та визначала інші пункти й місця дислокації на території України, які могли використовуватися російською стороною. Також документ встановлював чіткі кількісні обмеження перебування Чорноморського флоту РФ на території України (до 25 тис. особового складу, бойових літаків – не більше 22 одиниць, бойових і броньованих машин – не більш ніж 132 і не більше 24 одиниць артилерії) [21].

Наступна угода визначала правовий статус Чорноморського флоту РФ на території України. Російська сторона зобов'язувалася інформувати Київ про призначення командування флоту та про загальну чисельність особового складу і озброєння щороку до 1 січня. РФ позбавлялася права на розміщення ядерних озброєнь на території України. Російські військові формування в Україні зобов'язувалися поважати суверенітет України та утримуватися від втручання у її внутрішні справи. Водночас українська сторона гарантувала певні преференції для сімей російських військовослужбовців, які перебували на території України. Термін дії цієї угоди становив 20 років з автоматичною пролонгацією на п'ятирічні періоди [22].

Міжурядова угода про взаємні розрахунки між Україною і Російською Федерацією фактично стала імплементацією Масандрівських домовленостей 1993 р. Вона передбачала компенсацію українській стороні за вартість переданих кораблів РФ у формі погашення кредитних заборгованостей на суму 526,509 млн. доларів. Окрім цього, оплата оренди земельних ділянок, об'єктів інфраструктури, акваторій і бухт, які використовувалися Чорноморським флотом РФ, здійснювалася шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією у розмірі 97,75 млн. доларів [20].

Відзначимо, що підписання цих угод стало результатом серйозних поступок Л. Кучми, головна мета яких полягала у збереженні територіальної цілісності України шляхом нормалізації відносин з Російською Федерацією. Проте конституційність цих домовленостей, особливо в частині закріплення за Севастополем статусу головної військової бази Чорноморського флоту РФ, стала предметом гострих дискусій.

Адже згідно зі статтею 17 Конституції України розміщення іноземних військових баз на території держави прямо забороняється. Пункт 14 Перехідних положень Конституції передбачав лише використання існуючих військових баз для тимчасового перебування іноземних військових формувань. Таким чином, питання правової легітимності цих угод стало предметом інтенсивних дискусій щодо їх відповідності основним нормам Конституції України [51, с. 39].

Проте навіть за умов базування Чорноморського флоту РФ в Україні підписані угоди не передбачали реальних механізмів верифікації чисельності російських військ у Криму з боку України, а головне — не містили чіткого порядку застосування цього контингенту РФ у кризових ситуаціях чи під час воєнних дій. Це створювало потенційні передумови для втягнення України у військові конфлікти без її безпосередньої згоди. Яскравим підтвердженням цього стала участь російських кораблів у військовій кампанії проти Грузії у 2008 р. [78, с. 117].

Щодо фінансового аспекту цих домовленостей, то сума у 97,75 млн. дол. була суттєво заниженою та визначеною без проведення незалежної експертизи,

а фактично — шляхом механічного поділу загального боргу за енергоносії на термін 20 років.

Легалізація російської військової присутності на території Криму, забезпечення домінування Російської Федерації у Чорному морі за рахунок української частки флоту колишнього СРСР, а також відсутність реальних фінансових компенсацій для України стали передумовами підписання «Великого договору». Такі умови сформували комплекс факторів, що задовольнив російську політичну еліту і дозволив їй перейти до нової моделі двосторонніх відносин [32, с. 18].

Це підтверджується тим, що 31 травня 1997 р. Б. Єльцин здійснив свій перший візит до України в статусі президента Російської Федерації, під час якого підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство. Документ закріплював концепцію стратегічного двостороннього міждержавного партнерства між Україною і Росією. Стаття 2 договору мала особливе значення для України, оскільки передбачала взаємне визнання територіальної цілісності та принципу непорушності кордонів, що фактично означало юридичне визнання суверенітету України над Кримським півостровом. Крім того, договір містив взаємну заборону дій, спрямованих одна проти одної, а також зобов'язання не укладати угод з третіми державами, що суперечили його положенням. Згідно з документом, Україна і Росія також зобов'язувалися проводити регулярні консультації та спільно вирішувати кризові ситуації. Більшість статей угоди (41) була присвячена різним сферам співробітництва [6].

Водночас «Великий договір» значною мірою мав декларативний характер і більше відображав політичні наміри сторін, ніж містив конкретні механізми реалізації зобов'язань. Однією з ключових проблем стало невключення до тексту договору питання делімітації державного кордону між Україною і Росією, що створювало потенційні передумови для подальших суперечностей. Крім того, концепція стратегічного партнерства виявилася ускладненою через різноспрямованість зовнішньополітичних пріоритетів сторін: Україна прагнула

збереження суверенітету і територіальної цілісності, тоді як Росія орієнтувалася на відновлення впливу на пострадянському просторі через інтеграційні проєкти [51, с. 42].

Попри це, «Великий договір» відіграв важливу роль у формуванні нового формату українсько-російських відносин. Він став основою для врегулювання ключових питань зовнішньої політики України, насамперед у частині взаємин із Російською Федерацією. Підписання договору та супровідних угод, зокрема щодо Чорноморського флоту, створило нормативно-правову базу для подальшого двостороннього діалогу. Документ закріпив принцип територіальної цілісності України та став одним із чинників міжнародного визнання її суверенітету і правосуб'єктності. Водночас він не вирішив усіх проблем двосторонніх відносин, частина з яких була відкладена на майбутнє [78, с. 118].

У жовтні 1992 р. в Україні відбулися зміни у вищому ешелоні влади — у відставку подав прем'єр-міністр В. Фокін, політика якого значною мірою орієнтувалася на Москву. У цей період активізувалися спроби усунення Міністра оборони К. Морозова, який викликав опір проросійських сил своєю незалежною позицією. Водночас його підтримали національно-демократичні партії та громадські рухи, а 17 жовтня 1992 р. пленум Співки офіцерів України рекомендував кандидатури генералів К. Морозова та Є. Марчука на ключові посади в уряді Л. Кучми [52, с. 791].

Позиція нового прем'єр-міністра, який не допустив поетапного обговорення кандидатур свого уряду, зменшила опір депутатів-шовіністів, і склад Кабінету Міністрів затверджено у запропонованому варіанті [97, с. 8].

Водночас, попри цей тимчасовий успіх, спроби усунення К. Морозова тривали й надалі. Починаючи з жовтня 1993 р., зміни міністрів оборони України відбувалися в середньому щороку. Ця кадрова нестабільність припинилася лише з призначенням на посаду міністра О. Кузьмука у липні 1996 р.

Зрештою, саме через деструктивну позицію проросійських сил у парламенті, які блокували ухвалення ключових рішень, фактично заблоковано запропонований К. Морозовим проєкт військової доктрини. Те, що документ майже вісім місяців перебував на розгляді в комісіях Верховної Ради, свідчить про свідоме затягування його ухвалення.

Не можна стверджувати, що запропонована військова доктрина була бездоганною. Вона носила певною мірою декларативний характер і, за справедливою оцінкою народного депутата, генерала А. Бандурки, мала навіть дещо пацифістське спрямування. Зокрема, залишалося незрозумілим, що саме означає принцип «розумної достатності» та де проходить межа цієї «достатності». Також недостатньо чітко визначено чисельність особового складу та обсяги озброєння Збройних сил України. Проєкт доктрини не містив положень щодо умов, за яких агресор, що вдається до збройної боротьби, зазнає у відповідь таких втрат, які перевищують очікувану вигоду від агресії.

Повторно доопрацьований проєкт військової доктрини був винесений на обговорення у травні 1993 р., причому на закриті засідання Верховної Ради. Проте й цього разу він не був схвалений. Як уже зазначалося, різні політичні сили, особливо ті, що виступали проти державності України та її інституцій, зокрема Збройних сил, продовжували чинити опір ініціативам генерала К. Морозова, використовуючи для цього різні політичні інструменти [52, с. 792–793].

У квітні 1993 р. у Києві відбувся IV з'їзд Співки офіцерів України, на якому основна увага була зосереджена на проблемах будівництва Збройних сил України [15].

У звітній доповіді голови СОУ полковника Г. Омельченка наводилися тривожні дані: опитування офіцерського складу засвідчило, що 10 % готові у будь-який момент зрадити Україну; 33 % заявили, що присягнули українському народові переважно через житлові та побутові обставини; 27 % мотивували службу стабільністю в Україні; і лише 30 % висловили готовність служити Україні свідомо і віддано. Водночас в армійському середовищі поширювалися

«дідівщина», корупція, пияцтво та злочинність, а національна ідея так і не стала визначальною [97, с. 10–11].

З ґрунтовною доповіддю на з'їзді виступив Міністр оборони України К. Морозов. Він повідомив, що станом на квітень 1993 р. чисельність Збройних сил України становила 525 тис. осіб, окреслив позицію щодо Чорноморського флоту та 43-ї ракетної армії, а також підтвердив намір подолати наявні труднощі та створити ефективну систему оборони незалежної держави.

Однією з найскладніших проблем, що постала перед політичним і військовим керівництвом України вже на етапі формування власних Збройних сил, а особливо впродовж 1993–1994 рр., була наявність на території держави ядерної зброї.

Відповідно до Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Україна проголосила намір у майбутньому стати позаблоковою без'ядерною державою, яка дотримується трьох принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї [72, с. 10].

Цей курс підтверджено 24 жовтня 1991 р., коли Верховна Рада України заявила про намір здійснювати політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та засобів її доставки, розміщених на території держави. Як одна з правонаступниць колишнього СРСР, Україна також зобов'язалася дотримуватися положень Договору 1991 р. між СРСР і США щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь у частині, що стосується ядерних озброєнь на її території [52, с. 793–794].

Водночас Україна, як держава з національними інтересами, була зобов'язана забезпечувати власну безпеку. Після розпаду СРСР вона фактично посіла третє місце у світі за потужністю ядерного потенціалу (після США і Росії). На її території перебувало 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) із 1656 ядерними боеголовками. Кожна ракета могла нести до десяти боеголовок індивідуального наведення (РГЧ ІН) [77, с. 78].

До складу ядерної складової входили також 30 стратегічних бомбардувальників, озброєних близько 500 крилатими ракетами та важкими

атомними бомбами. За оцінками фахівців, цей ракетно-ядерний потенціал відповідав найвищому рівню розвитку світового ракетобудування. Із 176 ракет 46 були на твердому паливі. Водночас 26 ракет потребували модернізації або виведення з бойового чергування через завершення строку експлуатації.

Найпотужнішими та найсучаснішими були ракети СС-24 стаціонарного і мобільного (залізничного) базування зі стартовою масою 105 т і закидуваною масою 4 т, а також важкі ракети СС-18 зі стартовою масою 211 т і закидуваною масою 8 т [72, с. 55].

Ці ракети були розроблені КБ «Південне» і виготовлялися у Дніпропетровську, де функціонувала потужна виробнича та науково-конструкторська база з унікальними випробувальними комплексами та обладнанням для відпрацювання ракетних систем.

Окрім цього, ракетно-ядерний комплекс України вирізнявся надзвичайно високою вартістю утримання. Зокрема, лише в ядерних зарядах тактичних боєприпасів, вивезених до Росії в першій половині 1992 р., містилося близько 5 т плутонію та 4 т урану. За тодішніми світовими цінами 1 т урану оцінювалася приблизно у 100 млн доларів, а плутонію – у 500 млн доларів. Відтак загальна вартість цих матеріалів сягала близько 2,9 млрд доларів.

Додатковою проблемою залишалося питання утилізації ракет на рідинному паливі (гептилі), який є надзвичайно токсичним і вибухонебезпечним. Науково-технічне рішення проблеми їх знищення на той час фактично не вироблене, хоча в Україні існували унікальні, у тому числі світового рівня, лабораторні напрацювання. Значних витрат також вимагали демонтаж ракетних шахт і ліквідація інфраструктури ракетного виробництва, зокрема потужностей заводу «Південмаш» [52, с. 795].

Перший етап зовнішнього тиску на Україну припав на кінець 1992 р. Підписання російсько-американського договору «СТАРТ-2» напередодні президентських виборів у США засвідчило специфіку підходів до ядерного роззброєння. Реальна імплементація цього договору була пов'язана з ратифікацією «СТАРТ-1» Україною, однак її не залучено до переговорного

процесу. У цьому контексті звинувачення України у «гальмуванні» процесу ядерного скорочення виглядали дискусійними, оскільки фактично йшлося про двосторонній формат США–Росія, яка фактично претендувала на роль єдиної правонаступниці СРСР. Водночас інші ядерні держави – Китай, Велика Британія та Франція – не декларували готовності до суттєвого скорочення своїх арсеналів [77, с. 86].

Більше того, у Франції реалізовувалася програма модернізації ядерного потенціалу, зокрема заміни застарілих систем «Міраж-4» на сучасні «Міраж-2000» та оновлення ракет морського базування М-20 до рівня М-4 з роздільними головними частинами. Така модернізація суттєво посилювала бойовий потенціал французьких стратегічних сил [77, с. 96].

У Великій Британії, за оцінками політичного керівництва, ядерна зброя розглядалася як ключовий інструмент стратегічного стримування. При цьому наголошувалося, що навіть за умов обмеженого арсеналу його планувалося поступово модернізувати та збільшувати ефективність носіїв [52, с. 796]. Китай, зі свого боку, дотримувався власної автономної стратегії ядерного розвитку та не декларував намірів щодо скорочення потенціалу.

У ширшому міжнародному контексті ядерні держави поділялися на кілька груп: ті, що неофіційно володіли ядерною зброєю; «порогові» держави, здатні швидко її створити; та «біляпорогові» країни, які мали політичні наміри, але не володіли достатньою науково-технічною базою [58, с. 75].

У цьому контексті Україна, не відмовляючись у перспективі від без'ядерного статусу, опинялася перед складним стратегічним вибором щодо доцільності повного демонтажу ядерного потенціалу, який фактично виступав ключовим елементом гарантування національної безпеки. Додатково підкреслювався і економічний аспект проблеми: утримання обмеженого ядерного стримування могло мати фінансові переваги та дозволяло б вивільнити значні трудові ресурси для цивільного сектору економіки. Російська Федерація, зі свого боку, вже тоді розглядала ядерні сили як відносно дешевий і високоефективний компонент оборонної системи. Як зазначав перший

заступник Міністра оборони РФ А. Кокошин, ракетні війська є найдешевшим видом Збройних сил і здатні забезпечувати значну частину стратегічних завдань при відносно невеликих витратах оборонного бюджету [72, с. 85].

Питання ядерного арсеналу України на початку 1990-х рр. у Верховній Раді дійсно оформилося в три базові підходи, які відображали різні бачення безпеки держави та її міжнародної інтеграції.

Перший підхід виходив із суто техніко-економічної аргументації: Україна не володіє необхідною інфраструктурою, технологіями та підготовленими кадрами для повноцінного обслуговування міжконтинентальних ракет і ядерних систем, тому від їх утримання доцільно відмовитися. Прихильники цієї позиції розглядали ядерну спадщину як надмірний тягар для молодого держави. Водночас у політичному дискурсі ця група нерідко асоціювалася з колами, критично налаштованими до самої ідеї української державності [52, с. 797].

Другий підхід передбачав проголошення України повноцінною ядерною державою. Його прихильники наголошували, що в умовах глобальної нерівності безпекових гарантій відмова від ядерного потенціалу послаблює обороноздатність держави. Вони апелювали до міжнародної практики, де навіть держави з меншими безпековими ризиками інвестують у розвиток ядерних програм. Разом із тим, визнавалися значні політичні ризики такого кроку: можливість міжнародної ізоляції, економічного тиску та надвисокі витрати на утримання й модернізацію арсеналу [52, с. 797].

Третій підхід був компромісним і поступово став домінуючим у державній політиці. Він передбачав збереження курсу на без'ядерний статус України за умови отримання чітких міжнародних гарантій безпеки та фінансово-економічної компенсації за утилізацію ядерних компонентів. Його прихильники наголошували на необхідності конструктивного діалогу із США та європейськими державами, а також на формуванні системи міжнародних гарантій суверенітету України як альтернативи ядерному стримуванню.

Ці дискусії були нерозривно пов'язані з ширшою проблемою зовнішньополітичного курсу України, зокрема питанням участі у військово-

політичних блоках. Відмова від ядерного статусу в умовах позаблоковості створювала дефіцит безпекових гарантій, тоді як альтернативи у вигляді інтеграції до НАТО або військового союзу з Росією на той момент були політично суперечливими або малоймовірними.

Важливим етапом у розвитку цього процесу стали Масандрівські домовленості 1993 р., які започаткували практичні механізми поступового скорочення стратегічних озброєнь і посилили контрольні процедури у сфері ракетно-ядерного потенціалу [58, с. 77]. Подальшим кроком стало підписання у жовтні 1993 р. українсько-американської угоди про технічну та фінансову допомогу в ліквідації ядерної зброї.

Остаточне політичне закріплення без'ядерного курсу відбулося після ратифікації Україною Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу. Згідно з відповідними рішеннями Верховної Ради, Україна взяла на себе зобов'язання щодо скорочення значної частини носіїв і боєзарядів стратегічної ядерної зброї, що фактично визначило її подальший міжнародний статус як без'ядерної держави [59, с. 15].

Зрештою тристоронній компроміс викладено 14 січня 1994 р. у спільній заяві України, Російської Федерації та США, яка передбачала надання Україні міжнародних гарантій безпеки, повагу до її суверенітету та територіальної цілісності, а також фінансово-технічну допомогу у реалізації програм ядерного роззброєння і компенсаційні механізми за вартість високозбагаченого урану. У рамках досягнутих домовленостей погоджено й графік виведення ядерних боєприпасів з території України, згідно з яким до листопада 1994 р. передбачалося передати Російській Федерації близько 200 ядерних зарядів для подальшої ліквідації [58, с. 77].

Сполучені Штати Америки взяли на себе зобов'язання надати Україні фінансову допомогу в межах програми Нанна–Лугара в обсязі 175 млн доларів США, що була спрямована на демонтаж шахтно-пускових установок та розукомплектування ракетних комплексів. Російська Федерація, у свою чергу, гарантувала постачання ядерного палива (ТВЕЛів) для українських атомних

електростанцій, виробленого, зокрема, з перероблених ядерних матеріалів, отриманих у процесі ліквідації українського стратегічного арсеналу. Для реалізації цих домовленостей США також передбачили компенсаційні виплати Росії в розмірі 100 млн доларів [59, с. 22].

16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила політичне рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. У розвиток цього процесу 10 травня 1994 р. між урядами України та Російської Федерації підписано угоду про співпрацю у сфері обслуговування, транспортування та ліквідації ядерного потенціалу, розміщеного на території України.

Ключовим етапом міжнародного оформлення гарантій безпеки стало підписання 5 грудня 1994 р. у Будапешті Меморандуму про гарантії безпеки, відповідно до якого США, Росія та Великобританія підтвердили зобов'язання поважати незалежність, суверенітет і існуючі кордони України, а також утримуватися від застосування сили чи економічного тиску з метою досягнення політичних або територіальних поступок [72, с. 96]. Пізніше аналогічні політичні гарантії надали також Франція та Китай.

Остаточне міжнародно-правове закріплення без'ядерного статусу України відбулося в межах Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1 січня 1995 р., а фактичне завершення вивезення стратегічних ядерних боєприпасів до Російської Федерації здійснене до 1 червня 1996 р. [58, с. 78].

Відмова від ядерного потенціалу розглядалася українським керівництвом як передумова для отримання міжнародної фінансової підтримки, сприяння економічним реформам і зміцнення системи безпекових гарантій. У цьому контексті США запропонували Україні участь у програмі «Партнерство заради миру», до якої вона приєдналася на початку 1994 р., що стало першим кроком до формалізації співпраці з НАТО як з без'ядерною державою. Певні економічні та технічні гарантії також були підтверджені під час першого

офіційного візиту Президента України Л. Кучми до США у листопаді 1994 р. [58, с. 78].

У ширшому контексті становлення Збройних сил України паралельно функціонували й інші силові структури, зокрема Національна гвардія України як окреме військове формування, покликане забезпечувати захист конституційного ладу та стабільність держави [52, с. 797].

Національна гвардія України в першій половині 1990-х рр. поступово сформувалася як багатофункціональне силове формування, яке поєднувало охоронні, оперативні та частково бойові завдання. Зокрема, на неї покладено охорону дипломатичних представництв на території України, для чого створено спеціалізовану окрему бригаду.

Подальший розвиток структури передбачав розширення мобільних можливостей: авіаційні підрозділи Національної гвардії були об'єднані в окрему вертолітну бригаду, що забезпечувало оперативне перекидання особового складу у кризові райони. За оцінками того часу, гвардійська авіація могла забезпечити термінову передислокацію до 2 тис. військовослужбовців. Паралельно відбувалося формування танкового батальйону, що суттєво підсилювало бойовий потенціал структури. У результаті вже на початок 1993 р. чисельність Національної гвардії України становила близько 35 тис. осіб.

Попри відносно короткий період існування, формування Національної гвардії супроводжувалося появою перших прикладів службового героїзму. Так, майор В. Ігнат'єв загинув, закривши собою бандитську гранату в пасажирському поїзді Одеса–Ясинувата, врятувавши життя десяткам людей; помертню він був відзначений державною нагородою того часу – «Почесним знаком Президента» [56, с. 6].

У суспільному вимірі Національна гвардія активно залучалася до державних заходів: її підрозділи брали участь у парадах та урочистостях з нагоди річниць незалежності України. Візуально та символічно це підсилювало її роль як нового елементу державної військової системи, що сприймався частиною суспільства позитивно.

Важливою особливістю Національної гвардії стало впровадження української мови як обов'язкової в службовому діловодстві з перших днів її існування. Усі накази командування видавалися українською мовою, започатковано власні інформаційні видання – «Бюлетень прес-служби», згодом «Вісник Національної гвардії України», а також участь у створенні військової періодики загальнодержавного рівня. Це дозволило позиціонувати Національну гвардію як одну з найбільш інституційно «націоналізованих» силових структур того періоду [52, с. 800].

Паралельно у 1993–1994 рр. відбувалася взаємодія Національної гвардії з підрозділами цивільної оборони у сфері ліквідації надзвичайних ситуацій. Спільними зусиллями реаговано на десятки кризових інцидентів, залучено сотні одиниць спеціальної техніки, здійснено розмінування вибухонебезпечних об'єктів. У цей період також проводилася структурна оптимізація системи цивільної оборони, що включала скорочення штатів і ліквідацію надлишкових служб, з метою підвищення її мобільності та ефективності [52, с. 801].

У контексті формування державної прикордонної системи важливу роль відіграло створення Державного комітету з охорони державного кордону України (Держкомкордон), у структурі якого на середину 1993 р. сформовано три регіональні управління: Північно-Західне (Львів), Південне (Одеса) та Південно-Східне (Харків). Особливим напрямом стало формування морської компоненти прикордонних сил, яка забезпечувала контроль на морських ділянках кордону.

Загальна чисельність Прикордонних військ України на той час становила близько 43 тис. осіб. Їх структура включала сухопутні підрозділи (застави, комендатури, загони), авіаційні засоби (літаки та гелікоптери), а також дві бригади охорони морського кордону, дислоковані в Одесі та Криму [52, с. 803].

Водночас одним із ключових викликів залишалося формування системи охорони кордону з Російською Федерацією та Республікою Білорусь, де фактично інфраструктура прикордонного контролю створювалася з нуля. У цьому контексті важливе значення мали міжнародні переговори з сусідніми

державами, які дозволили до початку 1993 р. укласти відповідні угоди та розпочати практичне розгортання нової прикордонної системи.

У результаті частини Прикордонних військ України були розгорнуті безпосередньо на державному кордоні та приступили до виконання функцій його охорони. Створено додаткові загони прикордонного контролю з дислокацією в Могилеві-Подільському, Котовську (нині Подільськ) та Березині, що стало важливим етапом інституційного становлення прикордонної служби держави [52, с. 804].

Президент України підписав розпорядження «Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією». Необхідність таких заходів була зумовлена загостренням ситуації на державному кордоні, оскільки відкриті ділянки на півночі та сході активно використовувалися для незаконного переміщення зброї, наркотичних речовин, контрабандних товарів, а також для нелегальної міграції громадян третіх країн, передусім із регіонів Південно-Східної Азії.

Так, лише у 1992 р. на західному кордоні затримано понад 900 порушників режиму перетину державного кордону. У січні–жовтні того ж року на кордонах з Російською Федерацією та Республікою Білорусь правоохоронними органами вилучено товарно-матеріальних цінностей при спробах незаконного вивезення на суму близько 1,5 млрд карбованців.

У зв'язку з цим у Києві відбулася робоча зустріч керівництва Державного комітету у справах охорони державного кордону України з делегацією Прикордонних військ Російської Федерації [45, с. 85]. Українська сторона ініціювала розгляд проєкту угоди щодо взаємодії прикордонних відомств двох держав, проєкту договору «Про правовий режим українсько-російського державного кордону», а також пропозицій щодо делімітації державного кордону. Водночас російська делегація, посилаючись на відсутність відповідних повноважень, фактично ухилилася від предметного розгляду цих питань [71, с. 125].

Українська сторона ініціювала також створення міграційної служби, а прикордонним відомством розроблено комплексну програму розбудови державного кордону, що передбачала укладання необхідних міжнародно-правових угод із чіткими термінами реалізації, формування системи сучасних контрольно-пропускних пунктів, а також розвиток інфраструктури прикордонного флоту [52, с. 805].

Отже, поряд із процесами розбудови Збройних сил України, одним із ключових напрямів державної політики залишалося врегулювання проблеми Чорноморського флоту. Низка українсько-російських угод була спрямована на забезпечення умов його функціонування та подальшого розподілу, однак ситуація ускладнювалася через систематичне невиконання російською стороною взятих зобов'язань.

У цей період також відбувалося становлення системи військового управління, розроблення та затвердження військової доктрини, а також активізація міжнародних контактів українських військових.

Окремою стратегічною проблемою залишалося питання ядерного озброєння на території України. Відмова від ядерного статусу була зумовлена прагненням України уникнути участі у військових блоках та зменшити зовнішній вплив, зокрема російський, важливим інструментом якого в першій половині 1990-х років залишалася зброя масового знищення.

ВИСНОВКИ

Отже, Збройні сили України ведуть свою історію з 1991 р., з часу розпаду СРСР та набуття Україною державної незалежності. Після проголошення 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України особливої актуальності набуло питання військового будівництва та забезпечення національної безпеки молодій державі.

Україна стала першою серед держав колишнього СРСР, яка законодавчо закріпила створення національних Збройних сил на основі об'єднань, з'єднань і частин Радянської армії. Водночас вона отримала лише окремі елементи військової структури СРСР, сформовані відповідно до стратегічних потреб «холодної війни». За своєю організацією, чисельністю та функціональним призначенням ці структури не відповідали ані новим міжнародним реаліям, ані вимогам збройних сил суверенної держави.

Формування основ Збройних сил України відбувалося у 1991–1997 рр. Україна успадкувала близько 30 % військового потенціалу СРСР, однак ці формування, орієнтовані на ведення масштабних наступальних операцій, виявилися недостатньо пристосованими до завдань забезпечення національної безпеки. Додатково ускладнювало ситуацію збереження на території України структур, підпорядкованих союзному центру, зокрема Міністерства внутрішніх справ та Комітету державної безпеки.

Характерними рисами першого етапу розбудови Збройних сил України були одночасне формування нормативно-правової бази їх діяльності, реорганізація військових структур, створення системи управління та забезпечення, а також інших інституційних елементів, необхідних для повноцінного функціонування національних збройних сил.

В основу процесу створення власних Збройних сил України були покладені політичні рішення керівництва держави щодо без'ядерного та позаблокового статусу України. При цьому враховувалися також міжнародно-правові зобов'язання, зокрема обмеження, пов'язані з ратифікацією Договору «Про звичайні збройні сили в Європі».

У стислі терміни Верховна Рада України ухвалила комплекс законодавчих актів у воєнній сфері, зокрема Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України, Постанову «Про утворення Ради оборони України», Закони України «Про оборону України» і «Про Збройні Сили України», а також Воєнну доктрину України.

У цей період закладено інституційні основи національного війська незалежної держави: створено Міністерство оборони України, Генеральний штаб, визначено види Збройних сил, сформовано системи управління, підготовки та всебічного забезпечення військ.

У процесі розбудови Збройних сил України та формування системи військового управління закладено принцип «розумної достатності» як щодо чисельності та структури військ, так і щодо їх озброєння. Цей процес мав унікальний характер як за масштабами реформ, так і за темпами їх реалізації.

За масштабом скорочення військового потенціалу подібних процесів у світовій практиці не існувало: Україна відмовилася від ядерного статусу та суттєво скоротила чисельність Збройних сил.

Становлення Збройних сил України тривало до 1997 р., коли завершено процес поділу Чорноморського флоту. Протягом цього періоду здійснено значний комплекс заходів, спрямованих на формування мобільних, боєздатних та економічно обґрунтованих Збройних сил, здатних забезпечити обороноздатність і територіальну цілісність держави.

Попри складні соціально-економічні умови, Україна здійснювала глибокі політичні та суспільні трансформації, реформуючи структури народного господарства, успадковані від радянської системи, та водночас розбудовуючи власні Збройні сили, нарощуючи їх інтелектуальний, технічний і військовий потенціал.

Після формального визнання незалежності України ключовим пріоритетом її зовнішньої політики стало вирішення складного комплексу геополітичних питань, зумовлених демонтажем біполярної системи міжнародних відносин і формуванням нових механізмів глобальної та

регіональної безпеки. Центральне місце у цьому комплексі посідали питання ядерного роззброєння України та поділу військового майна колишнього СРСР між Україною і Російською Федерацією. Значення цих проблем зумовлювало активну участь Сполучених Штатів Америки у переговорному процесі.

Отже, відмова України від ядерної зброї була важливим елементом глобального режиму нерозповсюдження, тоді як цивілізоване врегулювання українсько-російських суперечностей мало визначальне значення для забезпечення безпеки і стабільності не лише на пострадянському просторі, а й у ширшому європейському контексті.

З огляду на це, у 1995 р. тривала подальша розбудова Збройних сил України, що передбачала реалізацію принципово нових підходів, закладених у військовій доктрині держави. Міжнародна спільнота загалом позитивно сприйняла оборонні ініціативи України в межах програми «Партнерство заради миру», які передбачали підтвердження позаблокового статусу, дотримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї, скорочення чисельності Збройних сил, а також участь у спільних військових навчаннях зі США та іншими державами. Таким чином, Україна демонструвала прагнення до формування нової армії, орієнтованої на інтеграцію до системи європейської колективної безпеки та гарантування недоторканності державних кордонів.

У процесі реалізації зазначених заходів у Збройних силах України, як і в суспільстві загалом, відбувалися складні трансформаційні процеси. Водночас не всі з них мали конструктивний характер. Відчутним залишався вплив деструктивних прокомуністичних і проросійських політичних сил, які чинили тиск на процеси державного та військового будівництва. Під їх впливом, зокрема, досягнуто домовленостей про створення спільної з Російською Федерацією системи протиповітряної оборони, що фактично обмежувало суверенний контроль України над власним повітряним простором і суперечило задекларованому позаблоковому статусу держави.

Певне занепокоєння викликали також перебіг українсько-російських переговорів щодо розподілу Чорноморського флоту, остаточне врегулювання

якого відбулося у 1997 р. Окремі проблеми проявлялися у мовній політиці та кадровому забезпеченні Збройних сил, що свідчило про наявність суперечливих тенденцій у процесі їх інституційного становлення.

Водночас уже після розпаду СРСР Україна взяла курс на поетапне скорочення чисельності Збройних сил — з 730 тис. до близько 450 тис. осіб. Це рішення зумовлене, з одного боку, міжнародними зобов'язаннями у сфері контролю над озброєннями, взятими Україною після здобуття незалежності, а з іншого — реальними фінансово-економічними можливостями та оборонними потребами держави.

Невдовзі зроблено ще один крок у напрямі підвищення мобільності українських Збройних сил: Верховна Рада України затвердила програму, відповідно до якої сумарна чисельність Сухопутних військ, Військ повітряної оборони та Військово-морських сил не повинна перевищувати 350 тис. осіб.

У цей же період відбувався процес ядерного роззброєння України, який став однією з найвагоміших міжнародно-політичних подій кінця XX ст. Вперше в історії одна з держав добровільно відмовилася від володіння ядерною зброєю. Станом на 1 червня 1996 р. на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду чи боєприпасу.

У середині 1990-х рр. в Україні здійснювалася активна робота над розробкою комплексної програми розвитку Збройних сил. Водночас реалізація цих планів неодноразово відкладалася, що зумовлено насамперед складною соціально-економічною ситуацією. У результаті процес реформування Збройних сил України мав непослідовний і нерівномірний характер.

Згодом стало очевидним, що розбудова Збройних сил України перебувала лише на початковому етапі. Відчувався брак системного підходу та комплексного планування вирішення проблем військового будівництва. Додатковою проблемою залишалася нестача підготовлених кадрів. У період формування Збройних сил оновлено понад 70 % керівного складу; практично повністю змінився склад командувачів військових округів, армій, командирів корпусів і дивізій.

З точки зору суспільства України, яке фінансувало утримання Збройних сил через податкову систему, викликала занепокоєння тенденція кадрової диспропорції, що проявлялася у скороченні чисельності молодшого офіцерського складу та одночасному збільшенні питомої ваги вищого командного складу, зокрема генералітету. За окремими оцінками, наприкінці досліджуваного періоду кількість генеральських посад у Збройних силах України була вищою порівняно з аналогічними показниками низки європейських держав.

Крім того, у Збройних силах продовжували проходити службу 17 генералів, близько 1,5 тис. офіцерів та понад 3 тис. прапорщиків, які досягли граничного віку перебування на військовій службі, що ускладнювало процес оновлення кадрового складу.

Водночас спостерігався хронічний дефіцит молодших офіцерських кадрів. Так, у 1991 р. зі складу Збройних сил вибуло близько 14 тис. офіцерів, у 1995 р. — близько 9,5 тис., що свідчило про наявність системних проблем із кадровим забезпеченням та недостатній рівень соціально-професійної мотивації військовослужбовців.

Попри наявні труднощі, до 1997 р. основні завдання першого етапу військового будівництва загалом були реалізовані. Відбулася докорінна трансформація системи оборонного управління та організаційної структури Збройних сил України, що забезпечило їх здатність виконувати основні завдання із захисту суверенітету та територіальної цілісності держави в умовах становлення незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біжан І. У нас немає агресивних планів. *Військо України*. 1995. № 7/8. С. 4.
2. Військове законодавство України: Збірник нормативних актів. Станом на 1 лютого 1999 р / Ред. В. Кравченко. Київ: Атіка, 1999. 360 с.
3. Герасимов І. Гортаючи сторінки недавнього минулого. *Військово-історичний альманах*. 2000. № 1. С. 80-99.
4. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. Київ, 2000. 599 с.
5. Державна програма будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. *Військо України*. 2000. № 11/12. С. 32-54.
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006
7. Живиця Г. То був час напружений та відповідальний *Військово-історичний альманах*. 2001. № 1. С. 72-77.
8. Закон України «Про громадянство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
9. Закон України «Про Збройні Сили України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
10. Закон України «Про оборону України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
11. Кожин Б. Біля витоків відродження Військово-морських сил України. *Шануймося, панове офіцери: До 10-річчя створення Спілки офіцерів України: 1991-2001*. Київ, 2001. С. 197-232.
12. Лопата А. Одинадцять років Збройних сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле. *Військово-історичний альманах*. 2002. № 2. С. 67- 89.
13. Мамчак М. Україна: шлях до моря: Історія Українського флоту. Снятин, 2007. 409 с.
14. Морозов К. Аналіз військового будівництва в 1991-1995 рр.: Здобутки та помилки: Актуальні проблеми військової реформи. *Визвольний шлях*. Вип. 4. Київ, 1996. С. 418-427.

15. Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text>
16. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-XII#Text>
17. Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_054
18. Розуменко В. Нескорені: інтерв'ю з Героями АТО. Кн. 1. Київ, 2016. 368 с.
19. Савченко Н. Анатомія необ'явленої війни: Крим. Севастополь. Флот, 1991-199... Київ, 1997. 344 с.
20. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_077
21. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075
22. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076
23. Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128
24. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082
25. Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991-2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 22. Івано-Франківськ, 2012. С. 65-75.
26. Актуальні проблеми формування і реалізації державної політики України на євроатлантичному векторі / За заг. ред. В. Горбуліна. Київ: ДП «Євроатлантикінформ», 2005. 216 с.

27. Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! *Військо України*. 1996. № 1/2. С. 10-13.
28. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014- 2016). Київ, 2017. 162 с.
29. Біла книга-2013: Збройні сили України / С. Вдовенко. Київ, 2014. 75 с.
30. Білий В., Радиш Я. Медична служба Збройних сил України і Міжнародне гуманітарне право. *Проблеми военного здравоохранения и пути его реформирования: Материалы науч.-практ. конф.* Київ: Логос, 1996. С. 19-23.
31. Близнюков С. Хроніка створення Військово-Морських Сил України. *Наука і оборона*. 2007. № 3. С. 19-22.
32. Богданович В., Троцько В., Цибуленко М. Оборонна достатність держави: умови для обґрунтування потрібного рівня. *Військо України*. 1997. № 3-4. С. 6-7.
33. Бубнюк В. Душпастирська опіка в Українському війську та феномен волонтерського руху: досвід, проблеми та перспективи. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-практ. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 18-21.
34. Бураков Ю. Відродження капеланства в сучасному українському війську. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-практ. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 190-191.
35. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. Київ, 2001. 448 с.
36. Військові кадри Збройних сил України на рубежі століть (1991- 2009 рр.) (історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних сил України) / В. Жолукевський, А. Медвідь, В. Мазур. Київ, 2009. 439 с.
37. Власюк О., Кононенко С. Кремлівська агресія проти України. Київ: НІСД, 2017. 304 с.
38. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. Київ: Стилос, 2002. 394 с.
39. Воеца В. Душпастирська опіка медиків та військовослужбовців в

українських військових госпіталях. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-прак. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 191-192.

40. Воробйов Г. Створення та розвиток Сухопутних військ Збройних сил України (1991-2005 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 18 с.

41. Вставська Т. Адміністративно-правовий статус осіб, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції в Україні. Дис. д-ра філософії. Кропивницький, 2020. 180 с.

42. Гапєєва О. Формування законодавчої бази на першому етапі військового будівництва в Україні. *Військово-науковий вісник*. 2002. № 6. С. 74-78.

43. Голопатюк Л. Здобутки, проблеми, перспективи. *Україна – НАТО*. 2004. № 4. С. 44-49.

44. Гусак Ю., Кліщевський М. Становлення системи воєнно-наукових досліджень у незалежній Україні: 1991-2013 роки. *Наука і оборона*. 2013. № 4. С. 33-42.

45. Дашкевич О. Вищий офіцерський корпус: історія створення та комплектування. Київ, 2015. 285 с.

46. Дерікот О., Клименко В., Козинець І. Співробітництво Збройних сил України з НАТО: досвід минулого та перспектива на майбутнє. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 127-143.

47. Добробати / К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронов. Харків, 2016. С. 107-111.

48. Думенко М. Функціонування служб (підрозділів) персоналу Збройних сил України у 2011-2018 рр. в умовах мирного часу та особливого періоду. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 120-129.

49. Євсєєв І., Пашкова О. Розвиток законодавства України щодо участі Збройних сил України в антитерористичній операції під час її проведення. *Актуальні проблеми обороноздатності України та шляхи їх вирішення з урахуванням досвіду антитерористичної операції: Зб. мат. наук.-практ. конф., 24 червня 2015 р.* Київ, 2015. С. 24-26.

50. Євсєєв І. Щодо правового статусу учасників добровольчих формувань, які виконували завдання антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (2014-2018). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 34-45.
51. Збройні сили незалежної України: Перші 10 років (1991-2001) / За ред. В. Бринцева. Київ, 2006. 378 с.
52. Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 840 с.
53. Карта Севастополя: триумф президентів, трагедія України (Експертна оцінка. 31.01.1997 р.) / С. Кудряшов, С. Одарич, Ю. Оробець, М. Томенко. Київ: Фонд «Українська перспектива», 1997. 28 с.
54. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. Київ, 2008. 432 с.
55. Кириченко С. Генеральний штаб Збройних сил України: історія та сучасність. Київ, 2007. 128 с.
56. Кобзар А. Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних силах України (1991-2011 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2013. 16 с.
57. Кондратенко О. Державне регулювання соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей. Дис. канд. наук із держ. управл. Київ, 2019. 280 с.
58. Кондратенко О. Процес ядерного роззброєння і Україна. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм*. Т. 2. № 4. Київ, 2017. С. 75-79.
59. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. Київ, 2015. 464 с.
60. Кузьмук О. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991-2012). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. 436 с.
61. Куравський В. Формування військ повітряної оборони України (1994-1996 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2011. № 2. С. 37-41.
62. Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Київ, 2001. 560 с.
63. Лібанова Е., Дмитренко М. Чому саме Донбас став місцем національної

трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичні питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 5/6. Київ, 2015. С. 4-56.

64. Маначинський О., Онищук В., Пронкін Є., Соболев А. Збройні сили України: стан та перспективи розбудови. *Серія «Наукові доповіді»*. Вип. 27. Київ, 1994. 57 с.

65. Машовець К. Сухопутні війська Збройних сил України: від радянських угруповань до окремого виду військ: історія становлення. *Будівництво Збройних сил України: історичний аспект* / За ред. І. Фурмана. Київ, 2011. С. 47-53.

66. Мельник О. Міжнародна миротворча діяльність України впродовж 1992-2005 рр. *Вісник НАДУ*. 2005. № 3. С. 446-449.

67. Мойсеев С. Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. Москва: Юрист, 1997. 260 с.

68. Нашивочников О. Створення основ Військово-морських сил України (1991-1994). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.

69. Новікова В. Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 38-49.

70. Папікян А. Види Збройних сил України: історія розвитку. Львів, 2001. 50 с.

71. Папікян А. До історії будівництва Збройних сил України (1991- 1999 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2007. № 9. С. 121-129.

72. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ, 1998. 108 с.

73. Перепелиця Г. Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутріполітичний контекст. *Україна дипломатична*. Вип. 15. Київ, 2014. С. 375-386.

74. Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.

75. Пилип В. Адміністративно-правовий статус учасників антитерористичної

операції. Дис. д-ра філософії. Ужгород, 2018. 200 с.

76. Покотило О. Створення Збройних сил України: історіографія. Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2012. 20 с.

77. Попко С. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991-2019 рр. Київ, 2020. 327 с.

78. Прийдун С. Проблема розподілу чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України (1991-1997 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2, ч. 1. С. 113-120.

79. Руснак І., Крюков М., Кохно В. Будівництво Повітряних сил Збройних сил України: Питання теорії та практики. *Наука і оборона*. 2005. № 4. С. 8-13.

80. Руснак І., Меліхов О. Оборонна реформа в Україні: здобутки та горизонти. *Наука і оборона*. 2018. № 1. С. 3-10.

81. Русначенко А. На шляху до національної армії (1989-1992). Київ, 1992. 77 с.

82. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. Горбуліна. Харків, 2017. С. 311-326.

83. Сегеда С. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). Рівне, 2012. 505 с.

84. Ситник Г. Збройні сили України у сучасних воєнно-політичних умовах. *Військо України*. 1995. № 7/8. С. 10-13.

85. Сокаль І. Будівництво Військ оборони повітряного простору України: перша спроба об'єднання Військово-повітряних сил та Військ протиповітряної оборони (1991-1994). *Вісник Національної академії оборони*. 2006. № 2. С. 50-53.

86. Стасюк Ю. Волонтерська допомога українським добровольчим формуванням на початку антитерористичної операції. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 15-33.

87. Стасюк Ю. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014-2015 рр.). Дис. канд. іст. наук. Київ, 2018. 281 с.

88. Сухошин М. Початок будівництва Збройних сил Російської Федерації (1991-1993). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова: Історичні науки*. Вип. 6. Київ, 2010. С. 149-153.
89. Таранець С. Досвід підготовки фахівців для десантно-штурмових військ (1991-2018). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 88-98.
90. Ткачук А. Збройні сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991-2014 роках. Львів: Нац. акад. сухопут. військ, 2019. 293 с.
91. Томчук О. Державне регулювання волонтерського руху на допомогу Збройним силам України (2014-2017). *Воєнно-історичний вісник*. 2017. № 3. С. 40-44.
92. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н. Барановська, В. Верстюк, С. Віднянський. Київ, 2001. 704 с.
93. Усна історія російсько-української війни (2014-2015 рр.) / За заг. ред. В. Мороко. Вип. 1. Київ, 2015. 176 с.
94. Хижняк В., Кохно В. Воєнна наука в Україні: здобутки та перспективи. *Наука і оборона*. 2009. № 1. С. 8-14.
95. Чорна І. Духовна опіка у Збройних силах України за досвідом країн НАТО. *Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф., 1-2 грудня 2016 р.* Київ, 2016. С. 113.
96. Чорний В. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. 368 с.
97. Шануймося, панове офіцери: До 10-річчя створення Спілки офіцерів України: 1991-2001. Київ, 2001. С. 8-15.
98. Шевчук В. Історіографія створення та розвитку Збройних сил України в 1991-2014 рр. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 1(31). С. 55-72.
99. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. Львів, 1996. 359 с.